

Kastelen en walsites in het Brugse Vrije tijdens de late middeleeuwen (ca. 1350-1500)¹

In Vlaanderen kent de *moated site* (ook wel site met walgracht of walsite genaamd) een vrij recente historiografische traditie. Hoewel incidenteel doorheen de 19de en 20ste eeuw studies verschenen waarin het fenomeen werd opgemerkt of zijdelings werd aangekaart, ging men ze pas vanaf de jaren '70 van de 20ste eeuw min of meer systematisch bestuderen.² Een vastomlijnde invulling van het begrip *moated site* is er niet.³ De eenvoud van de term is enigszins misleidend, omdat hieronder een brede waaier aan sites wordt verstaan met vrij gelijkaardige maar toch verschillende verschijningsvormen, morfologie en inplanting in het landschap, waarbij het voornaamste verenigend kenmerk de brede, maar relatief ondiepe walgracht was.⁴ Deze walgracht was hoofdzakelijk aan-

1 Wij zijn dank verschuldigd aan, Prof. Dr. J. Dumolyn, Dr. F. Buylaert, Dr. V. Van Camp, Dra. Lies Vervaet, dhr. B. De Bruyne en Drs. Kurt Priem voor hun hulp en kritische bemerkingen. De gebruikte afkortingen zijn: ARA: Algemeen Rijksarchief te Brussel; SAB: Stadsarchief Brugge; RAB: Rijksarchief Brugge; ADN: Archives Départementales du Nord, OAB: OCMW Archief Brugge.

2 Dit fenomeen werd bijvoorbeeld al gesignaleerd bij T. RAISON en A. RONSE, *Fermes Types & Constructions Rurales en West-Flandre*, Brugge, 1918, 2 vols.

3 Cfr. F. VERHAEGHE, 'Bijdrage tot het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse rurale bewoning in de Belgische kustvlakte', in: M.K.E. GOTTSCHALK, en A. VERHULST (red.), *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België*, Gent, 1980, p. 37-64.

4 L.C. CANTOR, 'Castles, fortified houses, moated homesteads and monastic settlements', in: L.C. CANTOR, (red.), *The English Medieval Landscape*, Londen, 1982, p. 126-153, in het bijzonder p. 137. Zie verder F. VERHAEGHE, 'Moated sites in Flanders: features and significance', in: T. HOEKSTRA, H. JANSSEN en I. MOERMAN, *Liber Castellorum – 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 1981, p. 100-102 en F. VERHAEGHE; 'Bijdrage tot het archeologisch onderzoek', p. 42-43. Die kunstmatig aangelegde gracht was minimaal 5 meter breed, doch in de praktijk bedroeg de breedte zelden minder dan 9 of 10 meter. De meeste grachten waren tussen 10 en 12 à 15 meter breed, hoewel ook breedtes tot 20 en zelfs 25 meter (zij het zelden) konden voorkomen. Het profiel van de gracht was trap- of trogvormig, was nooit minder dan 1,5 meter diep en meestal 2 à 2,5 meter diep. De walgracht bakende een woonzone of –eiland af dat bestond uit een opperhof en één of meerdere neerhoven, dat in de meeste gevallen vierkant of rechthoekig van vorm was maar (soms) ook circulair of onregelmatig kon zijn. In sommige gevallen was dit woonniveau licht opgehoogd,

gelegd als statussymbool en niet in de eerste plaats bedoeld als verdedigend element.⁵ De walsite wordt dus per definitie *onversterkt* geacht, i.t.t. tot het kasteel (of de castrale motte) dat per definitie als een *versterkte* woning wordt beschouwd.⁶ Dergelijke sites met walgracht kwamen niet alleen voor in (grote delen van) laatmiddeleeuws Vlaanderen, maar bleken verspreid over een groot deel van de laatmiddeleeuwse West-Europese ruimte.⁷ Typerend voor Vlaanderen – en contrasterend met vele andere gebieden – is dat de walsite hier in de late middeleeuwen verder naar beneden op de sociale ladder doordrong dan elders het geval was. De meeste walsites in 14de- en 15de-eeuws kust-Vlaanderen zouden in handen geweest zijn van vrije, eigengeërfde boeren. Voor deze herenboeren vervulde de site met walgracht een emblematische functie en fungeerde ze als statussymbool.⁸ Tegelijk stellen we vast dat in Vlaanderen, net als elders, ook de lage adel tijdens de late middeleeuwen zich (nog steeds) graag met deze sites associeerde.⁹ Reeds in de hoge middeleeuwen zouden de meeste ridders en het merendeel van de lage adel – die in deze periode niet zonder meer met elkaar te ver-

tot een hoogte van 0,5 tot 1 à 2 meter. Het opgehoogd woonniveau was zelden meer dan twee meter hoog en nooit meer dan vier meter. De aarde was daarbij steevast uit de uitgegraven gracht afkomstig, en werd niet van elders aangevoerd.

- 5 F. VERHAEGHE, 'Moated sites in Flanders: features and significance', p. 100-101, 110-111. Blijkens de uiteenzetting aldaar was de walgracht evenmin bedoeld voor drainage.
- 6 H.L. JANSSEN, L.H.M. KYLSTRA-WIELINGA en B. OLDEMEIERINK, (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht, 1996, p. 96.
- 7 Zie bijv. F.A. ABERG en A.E. BROWN, (red.); *Medieval moated sites in North-West Europe* (BAR International Series 121), Oxford, 1981, p. 196, met ook een bijdrage van F. VERHAEGHE, 'Medieval moated sites in coastal Flanders' (p. 127-171).
- 8 Over de associatie van de 'herenboer' met de walsite, zie: F. VERHAEGHE, 'Moated sites in Flanders: features and significance', p. 111-116 en F. VERHAEGHE, 'Les sites fossoyés du Moyen Âge en basse et moyenne Belgique: état de la question', in: M. BUR, (red.); *La maison forte au Moyen Age. Actes de la Table ronde de Nancy-Pont-à-Mousson des 31 mai-3 juin 1984*, Parijs, 1986, p. 79. Deze waarneming is gebaseerd op H. PIRENNE, *Le soulèvement de la Flandre maritime de 1323-1328*, Brussel, 1900, p. 241 en J. MERTENS, 'De economische en sociale toestand van de opstandelingen uit het Brugse Vrije, wier goederen na de slag bij Cassel (1328) verbeurd verklaard werden', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 47 (1969), p. 1131-1153.
- 9 Wat betreft de betekenis van de walsite voor de adel vgl. met M. BUR, (red.), *La maison forte au Moyen Age*, p. 341, met o.a. bijdragen van F. VERHAEGHE en J. DE MEULEMEESTER. Zie ook H.L. JANSSEN, *et al.*, *1000 jaar kastelen in Nederland*, p. 100-105, waar over 'omgrachte adellijke huizen' wordt gesproken.

eenzelvigen zijn – in hoeves op het platteland hebben gewoond.¹⁰ Hoewel deze vaststelling niet noodzakelijk een tegenstelling impliceert (en eigenlijk logisch is, de voorkeur van de ‘herenboer’ valt immers deels te verklaren door de wens de adel te imiteren), is het tot op heden niet echt duidelijk wat de eigenlijke betekenis van de walsite was voor deze beide groepen, in welke mate deze invulling concreet voor beide verschilde en wat de juiste verhouding tussen beide was. Dit valt enerzijds deels te verklaren door de nogal ruime invulling van het begrip *moated site* of walsite en anderzijds door de eerder fragmentaire staat van het onderzoek.

In dit artikel willen we dieper ingaan op de sociale betekenis van het kasteel en de walsite voor de adel tijdens de late middeleeuwen (1350-1500). Eerst duiden we de begrippen kasteel en site met walgracht a.d.h.v. de beschikbare (vnl. internationale) literatuur. Vervolgens stellen we een (onderzoeks-)populatie op van zoveel mogelijk kastelen en walsites, om daarna hun sociale betekenis voor de adel te analyseren a.d.h.v. de *sociale status van de leenhouder*, de *oppervlakte van het leengoed*, het *aantal achterlenen* en de (*heerlijke*) *rechten* die bij de site hoorden. Op die manier willen we achterhalen wat de sociale betekenis was van deze sites voor de adel (in vergelijking met niet-edelen).¹¹ Omdat de nadruk in deze bijdrage ligt op de sociale betekenis voor de adel, ligt het zwaartepunt van deze studie op de kastelen en walsites die in leen werden gehouden van één bepaald leenhof, i.c. de Burg van Brugge.¹² Kastelen en walsites die niet in leen werden gehouden blijven

10 E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, Handzame, 1968, p. 105.

11 Voor de hoogmiddeleeuwse Vlaamse adel, zie E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, Handzame, 1968, 3 vols. en voor de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel zie F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie. De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 2010 (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 21), p. 338.

12 R. OPSOMMER, ‘Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt.’ *Het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw*, Brussel, 1995, p. 186-189. Zie ook M. VANDERMAESEN, *Archiefvormers in de gerechtelijke arrondissementen Brugge, leper en Veurne, deel I, Archieven van overheidsinstellingen tot 1795*, Brussel, 2001, p. 55-57 (Prinselijke Leenhoven) en 57-59 (*Leenhof van de Burg van Brugge*) en zie verder D. HEIRBAUT, ‘De grafelijke leenhoven in Vlaanderen: hun ontstaan en hun vroegste ontwikkeling’, in: W. PREVENIER en B. AUGUSTYN (red.), *De Vlaamse instellingen tijdens het Ancien Régime: recent onderzoek in nieuw perspectief* (Miscellanea archivistica, studia nr. 11), Brussel, 1999, p. 41-58.

dus buiten beeld, hoewel deze wellicht het overgrote merendeel vormden van de walsites in de laatmiddeleeuwse kustvlakte en dus een zeer interessante onderzoekspiste vormen die zou toelaten om (noodzakelijke) nuances aan te brengen. Hierdoor vallen twee belangrijke sociale groepen buiten de boot: enerzijds de vrije-eigengeërfde boeren en de kerkelijke instellingen die walsites bezaten in de laatmiddeleeuwse kustvlakte.

Voor onze studie maken we hoofdzakelijk gebruik van de zgn. leenregisters van de Burg van Brugge, die een compilatie vormen van (in theorie) alle leendenombrementen van een bepaald leenhof op een specifiek moment.¹³ Voor de Brugse Burg zijn tot en met 1501 zeven leenregisters bewaard, waarvan het eerste gedateerd wordt tussen 1322 en 1330 en de overige zes op vaste data worden vastgepind.¹⁴ Deze registers bieden een algemeen overzicht van (opnieuw in theorie) alle lenen die afhankelijk waren van het leenhof waarvoor het register is opgesteld op een specifiek moment in de tijd. Dit impliceert drie beperkingen. Enerzijds worden die landgoederen die geen leen waren maar zich wel binnen het geografisch kader van het Brugse Vrije bevonden, niet opgenomen; en anderzijds worden leengoederen die wel tot het geografisch kader van het Vrije behoorden maar niet afhankelijk waren van de Burg van Brugge – en wel van een ander leenhof – evenmin weerhouden.¹⁵ Tenslotte bieden de leenregisters een statische momentopname van een *in se* dynamisch proces. Lenen werden vererfd en

13 R. OPSOMMER, *Ommen dat leengoed*, p. 626-627, 690-696.

14 Voor het oudste leenregister, zie J. DE SMET, 'Le plus ancien Livre des fiefs du Bourg de Bruges vers 1325', in: *Tablettes des Flandres*, 3 (1950), p. 69-87. De zeven leenregisters worden bewaard op het ARA, RAB, SAB en ADN. Zie ARA, Fonds Rekenkamer; nrs. 1072 (1365), 1073 (1381), 1074 (1384) en 45925 (1322-1330). Zie verder SAB, Leenhof Burg Brugge, nrs. 518 (1435) en 519 (1501). Zie tenslotte RAB, Leenhof Burg (1468). Kopieën van het leenregister van 1501 bevinden zich in ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1075 (1501) en RAB, Leenhof Burg; nr. 65 (1501). Een kopie van het leenregister van 1435 bevindt zich in ADN, Chambre des comptes, série B, nr. 3996 (1435).

15 Een voorbeeld hiervan is de heerlijkheid (en het kasteel) van Tillegem, die een achterleen vormde van de heerlijkheid Voormezele bij Ieper, die op haar beurt van de Zale van Ieper afhing. Tillegem komt dus niet voor in de leenregisters van de Burg van Brugge. Voor de heerlijkheid Tillegem, zie J. DE SMET, 'De verkoop van de Heerlijkheid Tillegem in 1285', in: *Brugs Ommeland*, 2 (1965), p. 66 en J. DE SMET, 'Twee akten over de verkoop van de heerlijkheid Tillegem 1285', in: *Handelingen van de 'Société d'Emulation' te Brugge*, 150 (1968), p. 204-212. Voor het kasteel van

verkocht, sommige leenhouders breidden hun patrimonium uit (bijvoorbeeld door het voeren van een proactieve huwelijkspolitiek) terwijl anderen hun lenen verloren (bijvoorbeeld omdat de familie uitstierf). Lenen werden ook gesplitst en samengevoegd, hoewel dit eerder uitzonderlijk was. Tenslotte werden in de 14de, 15de en zelfs aan het begin van de 16de eeuw nog steeds lenen aan de Brugse Burg opgedragen.¹⁶

KASTELEN EN WALSTES: EEN SOCIAAL PERSPECTIEF

In het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen berustte het gegeven of men al dan niet als adellijk werd aanzien voornamelijk op de publieke perceptie: men was van adel als men als dusdanig werd erkend door de omgeving, i.c. de andere edelen.¹⁷ Deze publieke perceptie was echter niet absoluut. Zij kon beïnvloed worden door een aantal elementen die deel uitmaakten van een kostelijke levensstijl die dan wel niet *exclusief* aan de adel voorbehouden was, maar vanwege de noodzakelijke investeringen wel *voornamelijk* door edellieden werd gevoerd. Kapitaalkrachtige individuen die een adellijke status aspireerden konden hierop inspelen door zich de elementen van deze levensstijl, het zgn. ‘vivre noblement’, aan te meten in de hoop zo de publieke opinie gunstig te beïnvloeden.¹⁸ Tot de uiteenlopende elementen van dit ‘vivre noblement’ rekt men o.a. het uitoefenen van militaire dienst,

Tillegem, zie L. DEVLIEGHER, C. DE ZEGHER, M. VANDERMAESEN en R. VERMEIRE, *Het kasteel van Tillegem te Brugge*, Brugge, 1989, p. 171.

16 Bij de heerlijkheid Corvere (bij Woumen) werd in 1504, bijvoorbeeld nog een deel ‘erf’ gevoegd: “Item te desen voors. leene ende heerlichede es bij consente van mijnen gheduchtigen heere bij zijn lettren van octroye in daten van den XVIJe daghe van april int jaer duust vijf hondert ende viere naer Paesschen gheapplicuiert [...] eene behuude hofstede metten wallen singhlen grachten vivers ende anderssins groot IIIJ^{xx} XVIIJ ghemeten LV roeden lants hiertevooren erve wezende ende ghenaeempt tghoet te Reyghersburch [...]”. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 156v-157r.

17 Voor de Vlaamse adel in de late middeleeuwen, zie F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 338.

18 F. BUYLAERT, *op cit.* Sociale mobiliteit, het concept en de uitingen van ‘vivre noblement’ en de kritische revisie hiervan vormen vaak een belangrijk onderdeel van het werk van deze auteur. Zie in het bijzonder F. BUYLAERT, W. DE CLERCQ en J. DUMOLYN, ‘Sumptuary legislation, material culture and the semiotics of ‘vivre noblement’ in the county of Flanders (14th–16th centuries)’, in: *Social History*, 36 (2011), ter perse. Een voorbeeld van ‘vivre noblement’ vinden we terug in W. DE CLERCQ, J. DUMOLYN en J. HAEMERS, ‘Vivre noblement: material culture and

een patrilineaire familiestructuur, het voeren van een proactieve huwelijkspolitiek (vnl. ten aanzien van reeds gevestigde adellijke families), grootgrondbezit en een materiële cultuur die bestond uit o.m. het dragen van luxekledij, het zich vertonen met paard en zwaard, het gebruik van heraldiek en zegels, het oprichten van geornamenteerde grafmonumenten, ...¹⁹

Dit concept van 'vivre noblement' dient evenwel genuanceerd te worden.²⁰ Elk van deze elementen had een welbepaalde plaats in een complex geheel van signalen dat zorgvuldig werd ingezet om de (vermeende) adellijke status naar de omgeving toe te communiceren.²¹ Het concept van de adellijke status en de signalen die er deel van uitmaakten kunnen dus gezien worden als een semiotisch proces, in die zin dat de betekenis die aan deze signalen werd verleend afhankelijk was van de plaats van de actoren in het communicatief discours, i.e. de relatieve sociale positie van de 'zender' en de 'ontvanger' van deze signalen en hun onderlinge machtsverhoudingen.²² Hoewel de elementen die deel uitmaakten van dit 'vivre noblement' een noodzakelijke voorwaarde vormden voor het verwerven of bestendigen van een adellijke status, waren zij op zich niet doorslaggevend, niet in het minst omdat de materiële cultuur die eraan ten grondslag lag toegankelijk was voor (grote delen van) de economische elite van de laatmiddeleeuwse samenleving, die veel breder was dan de eigenlijke adellijke elite. Het waren niet zozeer de elementen op zich, maar wel de betekenis die eraan werd verleend die bepalend was voor het gunstig

elite identity in late medieval Flanders', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 38 (2007), p. 1-31.

- 19 F. BUYLAERT, *et al.*, 'Sumptuary legislation', p. 2. Voor een voorbeeld van deze adellijke levensstijl en de kosten die ermee gepaard gingen, zie E. THOEN, 'Het dagelijks leven van adel en ridderstand tijdens de veertiende eeuw. Leefwijze en levensstandaard van Jan, heer van Oudenaarde (1373-1378)', in: *Gedenboek 750 jaar Pamelekerk-Oudenaarde 1235-1985*, Oudenaarde, 1985, p. 103-130.
- 20 Een kritische revisie van het concept van 'vivre noblement', specifiek op toepassing voor laatmiddeleeuws en vroegmodern Vlaanderen, wordt ons aangereikt in F. BUYLAERT, *et al.*, 'Sumptuary legislation', ter perse.
- 21 W. PARAVACINI, 'Gab es eine einheitliche Adelskultur Europas im späten Mittelalter?', in: R. C. SCHWINGES, C. HESSE en P. MORAW (eds), *Europa im späten Mittelalter. Politik - Gesellschaft - Kultur*, München, 2006, p. 401-434.
- 22 F. BUYLAERT, *et al.*, 'Sumptuary legislation', ter perse.

beïnvloeden van de publieke opinie.²³ Het geheel van de adellijke status was dus groter dan de ogenschijnlijke som der delen.

Al dan niet versterkte rurale residenties, waarvan het kasteel niet de enige maar wel de meest in het oog springende verschijningsvorm was, vormden enkele van de opvallendste elementen waar men zich van kon bedienen om de (vermeende) adellijke status naar de omgeving toe te communiceren. Vanwege de aard en het belang van kastelen en walsites voor de adel (cfr. infra) werden deze vaak (onlosmakelijk) met een leen verbonden.²⁴ Ze werden m.a.w. vaak, maar daarom niet altijd, in leen gehouden – althans voor wat de adel betreft.²⁵ Het belang van lenen voor de adel was onlosmakelijk verbonden met het grootgrondbezit van die adel en vloeide voort uit de oude feodale praktijk waarbij de leenman zijn trouw aflegde in de handen van zijn leenheer en hem zwoer bij te staan d.m.v. *consilium et auxilium*, en in ruil daarvoor een leen kreeg zodat hij in zijn eigen onderhoud kon voorzien, er zijn paard en wapens mee kon bekostigen en zijn leenheer des te beter van dienst zijn.²⁶ Het adellijke grootgrondbezit bestond tijdens de hoge middeleeuwen voornamelijk, doch niet exclusief uit leengoederen.²⁷ Dit leenbezit kon bestaan uit een combinatie

23 Een bijzondere manier waarop men de publieke perceptie (subtiel) kon beïnvloeden was door het (her)scheppen en bewust manipuleren van de nagedachtenis van de persoon in kwestie en zijn familie. Zie bijvoorbeeld F. BUYLAERT, 'Memory, social mobility and historiography. Shaping noble identity in the Bruges chronicle of Nicholas Despars (†1597)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 87 (2010), p. 1-27.

24 R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 251-253.

25 Een uitzondering is bijvoorbeeld het Oosthof te Snellegem, dat we pas in het leenregister van 1384 terugvinden onder een aanvulling van latere datum, en dat vóór die tijd een *alodium* was. Zie ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1074 (1384), f. 74r: "Heinric van Meetkerke houd een leengoed van minen vors. heere dats te wetene eene stede met LXXX ghemeten lands liggende in de prochie van Snellegheem zuud van van [sic] der kerke gheheeten tOosthof van Snellegheem ende es de stede daer Heinric vors. nu ten tiden wonende es ende was bi commissien van minen vors. heere van erven leen ghemaect [...]". Voor dit Oosthof, zie J. NOTERDAEME, 'Het Oosthof te Snellegem', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 10 (1956), p. 49-113.

26 F.L. GANSHOF, *Qu'est-ce que la féodalité?*, Parijs, 1982 (vijfde druk), p. 296. Over de betekenis van *consilium et auxilium* tijdens de late middeleeuwen, zie: R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 708, 711-760.

27 E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, p. 88-89, 369.

van gronden, rechten, renten, ambten en achterlenen.²⁸ Hoewel noch dit leenbezit, noch het grootgrondbezit van de adel op zich voldoende waren om van iemand een edelman te maken, vormde het wel een noodzakelijke voorwaarde om de adellijke status te kunnen ophouden. Het waren immers voornamelijk de inkomsten uit dit grootgrondbezit waarmee de adellijke status werd geschraagd. Het grote voordeel van een (hoofdzakelijk) leenroerig grootgrondbezit was dat dit patrimonium grotendeels intact kon worden doorgegeven aan de erfgenamen en verbrekking van het familiepatrimonium minder snel optrad dan wanneer elke erfgenaam gelijkelijk werd bedeed.²⁹ Op die manier ging de adellijke status, die per slot van rekening gefundeerd was op dit patrimonium, minder snel verloren.³⁰

Het (economische en juridische) belang van het leen was echter niet absoluut, maar relatief. Het evolueerde doorheen de tijd. Tegen het begin van de 14de eeuw waren de oude, persoonlijke feodale banden tussen leenman en leenheer grotendeels uitgehold en vervangen door een zakelijk leenrecht waarbij niet langer de band tussen leenman en leenheer, maar wel het leen centraal stond.³¹ Sinds de 12de eeuw waren de juridische macht van de adel en het economisch belang van leengoederen bovendien sterk teruggelopen, mede door de opkomst van de steden, de uitbouw van het grafelijk gezag en de opkomst van andere vormen van landuitgave zoals cijns en pacht.³² Ook het belang van het *auxilium* was aan

28 G. WARLOP, *De Vlaamse adel*, p. 88-89, 369. Zie ook R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 219-263 voor de definitie van een leen en de verschillende soorten lenen.

29 D. HEIRBAUT, *Over lenen en families. Een studie over de vroegste geschiedenis van het zakelijk leenrecht in het graafschap Vlaanderen (ca. 1000-1305)*, Brussel, 2000, p. 258. Zie ook D. HEIRBAUT, 'Weduwen, erfgenamen en lenen. De evolutie van het feodale erf- en huwelijksvermogensrecht in Vlaanderen (1000-1300)', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 1 (1998), p. 7-26.

30 De adellijke status was in het bijzonder gekoppeld aan de uitoefening van de (liefst hoge) rechtsmacht, i.c. heerlijkheden. Zie F. BUYLAERT, *et al.*, 'Sumptuary legislation', ter perse.

31 D. HEIRBAUT, *Over heren, vazallen en graven: het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen ca. 1000 - 1305*, Brussel, 1997, p. 423.

32 E. THOEN, *Landbouweconomie in Vlaanderen en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst*, Gent, 1988, 2 vols. Vanaf de dertiende eeuw vond een forse daling in de koopkracht van de adel plaats, die zou dalen tot een vierde of een vijfde

erosie onderhevig, niet in het minst door de opkomst van huur-
lingenlegers en het toenemend vorstelijk geweldsmonopolie.³³
Het resultaat daarvan was dat tijdens de late middeleeuwen vele
lenen in handen kwamen van niet-edelen.³⁴ Edelen zouden wel
sterk beslag blijven leggen op de belangrijkste lenen, en de adel
zou de grootgrondbezitter bij uitstek zijn gebleven.³⁵ In deze bij-
drage willen we deze hypothese kritisch aan ons bronnenmateri-
aal toetsen.

KASTELEN EN WALSTES: DEFINITIES

Het is hier geenszins onze bedoeling om de zeer uitgebreide histo-
riografie betreffende het middeleeuws kasteel vanaf de 12de eeuw
(dat op zich in verschillende periodes en types uiteenvalt) exhaus-
tief toe te lichten, maar een nadere duiding is wel op zijn plaats.³⁶
De precieze klemtonen die worden gelegd verschillen al naarge-

van het vroegere niveau. Zie ook J. DUMOLYN en F. VAN TRICHT, 'De sociaal-
economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel: enkele trends', in:
Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, 137 (2000), p. 11. Het
beeld van de 'crisis van de (laatmiddeleeuwse) adel' wordt genuanceerd in F.
BUYLAERT, 'The late medieval 'crisis of the nobility' reconsidered: the case of
Flanders', in: *Journal of Social History*, 45 (2012), in voorbereiding.

33 R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 715.

34 Volgens E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, p. 80-95, 361-373 en R. OPSOMMER,
Omme dat leengoed, p. 125-128, die stellen dat het grootgrondbezit van de adel dan
wel voornamelijk (maar niet exclusief) uit leenbezit bestond, waren talrijke lenen
in handen van niet-edelen, die door dit leenbezit geenszins geadeld werden.

35 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen*, Brussel,
1998, p. 120. Zie ook J. DUMOLYN en F. VAN TRICHT, 'De sociaal-economische
positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel', p. 23-25. Zie ook R. CASTELAIN,
'Enkele heerlijkheden te Waregem en hun feudale structuren in de 15de en 16de eeuw',
in: *Jaarboek van de geschied- en heemkundige kring "De Gaverstreke"*, 2 (1947), p.
47-49 die stelt dat "vrijwel alle belangrijke leenhoven – zowel wat oppervlakte als
wat rechtsmacht betreft – toe[behoren] aan edellieden. [...] Op het 2de plan kwam
de burgerij, die het met lenen moest stellen – meestal kleinere goederen, juridisch
afhankelijk van de bovenvermelde heren [...]. Alhoewel reeds verscheidene burgers
lenen en zelfs heerlijkheden bezaten in de 15de en 16de eeuw, toch bleef de adel de
grootgrondbezitter bij uitstek." Zie ook IDEM, 'De baronie van Pamele, Maerke en
Ronne, 16e eeuw. Feodale structuren', in: *Handelingen van de Geschied-en
Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 18 (1975-1976), p. 53.

36 Voor het kasteel in Vlaanderen, zie vnl. F. DOPERÉ en W. UBREGTS, *De donjon in
Vlaanderen: architectuur en wooncultuur*, Brussel-Leuven, 1991, p. 271 en de literatuur
aldaar. Voor de bespreking van een selecte keuze aan kastelen in België, zie L.-F.
GÉNICOT, *Le grand livre des châteaux de Belgique. Châteaux-forts & châteaux-fermes.
Châteaux de plaisance*, Brussel, 1975-1977, 2 vols. en regionale overzichtswerken zo-

lang de vorser, het gebied en de periode waar men rond werkt, maar men is het er in het algemeen over eens dat het middeleeuws kasteel in West-Europa vanaf de 12de eeuw kan gedefinieerd worden als de *versterkte woning van een edelman of heer*, d.w.z. dat de verdedigende en residentiële functies in hetzelfde gebouw werden verenigd.³⁷ Om zichzelf, hun familie en hun landgoederen te beschermen gingen edelen al gauw versterkte woningen oprichten.³⁸

als J. MERTENS, *Ridders en kastelen: Alden Biesen in Haspengouw*, Bilzen, 2005, p. 166.

Voor Engeland, zie o.a. M. JOHNSON, *Behind the Castle Gate: from the Middle Ages to the Renaissance*, Londen, 2002, p. 232. Zie ook: R. LIDDIARD, *Castles in context: Power, Symbolism and Landscape, 1066 to 1500*, Macclesfield, 2005, p. 178 en O. CREIGHTON, *Castles and Landscapes: Power, Community and Fortification in Medieval England*, Londen, 2002, p. 270.

Voor Frankrijk, zie: M. BUR, *Le Château* (Typologie des sources du Moyen Âge occidental, fasc. 79), Turnhout, 1979, p. 164.

Voor Duitsland, zie: T. BILLER, *Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung, Form und Bedeutung*, München, 1993, p. 236 en U. ALBRECHT, *Der Adelsitz im Mittelalter*, München-Berlijn, 1995, p. 279.

Voor het (middeleeuws) kasteel in Nederland, zie: H.L. JANSSEN, 'Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen', in: H.L. JANSSEN, *et al.*, *1000 jaar kastelen in Nederland*, p. 15-111.

Zie tenslotte de vele bijdragen (o.a. van J. De Meulemeester) in het tijdschrift *Château Gaillard: études de castellologie médiévale*.

- 37 Zie bijv. A. BROWN, *Allen Brown's English Castles*, Woodbridge, 2004, p. 2: 'the castle is the fortified residence of a lord, which is to say any lord, not necessarily the king or prince.' Vgl. met de definities van J. Goodall in R. LIDDIARD, *Castles in context*, p. 68: 'a castle is the residence of a lord made imposing through the architectural trappings of fortification, be they functional or decorative' en van Bur in M. BUR, *Le Château*, p. 23: 'Le château peut se définir comme la résidence fortifiée d'un puissant et son entourage.' Zie tenslotte H.L. JANSSEN, *et al.*, *1000 jaar kastelen in Nederland*, p. 12-13: 'Het private kasteel met een gelijke verdeelde aandacht voor de verdedigende en woonfunctie komt vooral in de 12de eeuw tot ontwikkeling. [...] en p. 15-16: 'een kasteel is een middeleeuws gebouw dat de functies verdedigbaarheid en bewoonbaarheid combineert, door het verschaffen van woonruimte en verdedigbaarheid aan een beperkte groep mensen, variërend van een adellijke familie met een paar dienaren tot een kleine hofhouding en een militair garnizoen tot een maximum van ongeveer vijftig personen. Essentieel hierbij is dat deze groep mensen in een afhankelijkheidsrelatie staat tot één persoon of instelling.'

- 38 F. DOPERÉ en W. UBREGTS, *De donjon in Vlaanderen*, p. 14-34 onderscheiden drie elementen van belang: '1) *De opdrachtgever* is een *edelman* [...]'; '2) De tijden waren en blijven dikwijls onzeker en onveilig. De adel reageert hierop met het aanleggen van *versterkingen* bij of rond hun verblijf [...]'; '3) Militair-bouwkundige factoren wegen, ja primeren hier en daar op het *wooncomfort*; nochtans is binnen dit comfort de beveiliging van het gezin een bestendige component. [...]'.

Deze versterkte elementen konden bestaan in de vorm van (slot) grachten, torens, een ophaalbrug, een poortgebouw, kantelen, etc. Om van reële verdedigbaarheid te kunnen spreken was het belangrijkste aspect echter de muurdikte, die afhankelijk was van ontwikkelingen in de oorlogsvoering.³⁹ De martiale aanblik van het kasteel, bestaande uit het geheel van architecturale elementen die aan de militaire sfeer waren ontleend, was daarbij niet alleen in de eerste plaats functioneel verdedigend maar kon bovendien

de gewoonte hadden dergelijke versterkingen op te richten om zich tegen vijanden of rivalen te beschermen. Voor de uitgave van deze tekst, zie O. HOLDER-EGGER, (red.); 'Vita Iohannis Episcopi Teruanensis', in: *Monumenta Germaniae Historica SS 15-2*, Hannover, 1888, p. 1136-1150, specifiek p. 1146-1147. Ook elders zijn tekstuitgaven verschenen, zie bijv. A. BOUTEMY, *Recueil de textes historiques latins du moyen âge. Textes narratifs (VIIe - XIIe siècle)*, Brussel, 1943, p. 81-82.

Over de castrale motte te Merkem, zie J. DE MEULEMEESTER, 'Mottes castrales des anciens Pays-Bas méridionaux. Quelques considérations sur l'iconographie et les textes', in: *Testis Temporum, Vita Memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi András 65. születésnapjára, Studia Caroliensia*, vol. 3-4, Boedapest, 2006, p. 249-256, in het bijzonder p. 254. Te Merkem bevond zich nog een tweede motte, de *Hoge Mote* genaamd. Zie voor deze tweede motte J. DE MEULEMEESTER en J. TERMOTE, 'De Hoge Mote te Merkem', in: *Conspectus MCMLXXXI, Archaeologia Belgica*, 247 (1982), p. 125-129 en J. DE MEULEMEESTER, 'La "Hoge Mote" à Merkem', in: *Château Gaillard*, 12 (1984), p. 32-34.

Voor de castrale motte in deze periode, zie het verzameld werk van J. DE MEULEMEESTER, in het bijzonder 'Le début du château. La motte castrale dans les Pays-Bas méridionaux', in: *Château Gaillard*, 16 (1992), p. 121-130; IDEM, 'Le Château à motte comme chantier: quelques données et réflexions des anciens Pays-Bas méridionaux', in: *Château Gaillard*, 18 (1996), p. 37-45 en IDEM, 'Mottes castrales dans les anciens Pays-Bas méridionaux. Une brève histoire de la recherche', in: *Interdisziplinäre Studien zur europäischen Burgenforschung. Festschrift für Horst Wolfgang Böhme zum 65. Geburtstag. Teil II (Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung, Reihe A: Forschungen, Band 9)*, Braubach, 2005, p. 167-186. Zie tenslotte nog A. VERPLAETSE, 'L'architecture en Flandre entre 900-1200 d'après les sources narratives contemporaines', in: *Cahiers de Civilisation médiévale*, 8 (1965), p. 25-42.

- 39 H.L. JANSSEN, et al, *1000 jaar kastelen in Nederland*, p. 16: "Ten aanzien van het begrip verdedigbaarheid in de definitie geldt dat een kasteel in de middeleeuwen als reëel verdedigbaar moet zijn ervaren. Dit betekent [] muurdikten die in het midden van de 14de eeuw in Holland worden omschreven als dikker dan circa 45-60 cm opgaand werk. Voor de omgeving van Groningen wordt in 1415 de grens tussen woning en kasteel gelegd bij muren van drie steen dik (circa 90 cm) en grachten van drie roeden (circa 11 m) breed. Dit zijn echter momentopnamen in de tijd. Zo nam vanaf de tweede helft van de 14de eeuw de militaire betekenis van deze muurdikten af onder invloed van de toenemende kracht van het vuurgeschut. Tegen het einde van de 15e eeuw was het vuurgeschut zo krachtig dat het met gemak door 1-1,5m dikke muren heen schoot. Het criterium van 45-60 cm dik opgaand werk rond 1350 en circa 90 cm rond 1415 gaat dan ook vanaf het midden van de 15e eeuw niet meer op als criterium voor kastelen, die tegen legers moeten kunnen verdedigd."

gezien worden als een (meer of minder) subtiele vingerwijzing naar de militaire roeping van de edelman.⁴⁰ Het beklemdoende zijn onafhankelijkheid, in die zin dat ermee werd aangegeven dat de bezitter dankzij zijn (leenroerige) landerijen niet alleen in zijn eigen onderhoud kon voorzien en de bouw en het onderhoud van een imposant kasteel kon bekostigen⁴¹, maar bovendien (voor) bereid was deze te beschermen en/of verdedigen.⁴² Behalve de residentiële en militaire functies kon het kasteel ook een aantal andere functies vervullen: agrarisch, bestuurlijk en symbolisch.⁴³ De agrarische functie, waarbij het kasteel fungeerde als agrarisch verzamel- en verwerkingscentrum, kon zich bijvoorbeeld uiten in de aanwezigheid van schuren, stallingen, molens of brouwerijen.⁴⁴ Het kasteel kon daarnaast ook een beheersfunctie bekle-

- 40 R. LIDDIARD, *Castles in context*, p. 39-40, 54-58, 67-68, 127-131. Zie ook M.G.A. VALE, 'Warfare and the life of the French and Burgundian Nobility in the late middle ages', in: H. APPELT, (red.); *Adelige Sachkultur des Spätmittelalters. Internationaler Kongress, Krems an der Donau, 22 bis 25 September 1980*, Wenen, 1982, p. 169-174, in het bijzonder p. 181: "If the possession of a war-horse, arms and armour formed one attribute of 'living nobly', a fortified place of residence was its accompaniment."
- 41 Het kasteel was immers bij uitstek een voorbeeld van "conspicuous consumption" (consumptie als statussymbool). Zie O. CREIGHTON, *Castles and Landscapes*, p. 65: "Unambiguously, the castle was a highly visible, physical manifestation of seigneurial authority; in an 'imitative age', when lordship was reinforced by mechanisms of patronage and display, a castle represented a means of conspicuous consumption as well as a military strongpoint." De term "conspicuous consumption" werd voor het eerst geïntroduceerd door T. VELEN in *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*, New York, 1899, p. 404.
- 42 Zie bijv. K.A. OTTENHEYM, 'Oorlog rondom kastelen', in: A.J. BRAND, (red.) *Oorlog in de middeleeuwen*, Hilversum, 1989, p. 71-88, in het bijzonder p. 71-74: *Het kasteel, toeluchtsoord en uitvalsbasis*.
- 43 O. CREIGHTON, *Castles and Landscapes*, p. 65: "Medieval castles, by definition, acted as residential, administrative and defensible foci within their landscapes; yet their iconic roles as symbols of power and influence coexisted with, and sometimes transcended their military importance." Zie ook H.L. JANSSEN, *et al.*, *1000 jaar kastelen in Nederland*, p. 17.
- 44 Zie bijv. J. DEJONGHE (red.); *Cronijcke van den lande ende graefscpe van Vlaenderen*, 1840, vol. 4, p. 467: [...] tgoet van den ghevluchten Woutere van Heusden [...] ghenaeft sheer Boudewijnschburch ende nu Rabauwenburch, aldaer zy tgheele neerhof ende die schuere verbarnden, met alle die vruchten dieder binnen waren [...] omme binnen den casteele te gherakene, maer twas te vergheefs [...]. Bij sommige kastelen hoorden ook molens en/of molenrechten (cfr. infra); een voorbeeld hiervan is het kasteel 'Amersvelde' te Handzame dat over een eigen molen beschikte (SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 153r; RAB, Leenhof Burg, nr. 64, f. 200v en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 164v en J. DE JONGHE (red.), *Cronijcke*, vol. 4, p. 424). Soms was op het neerhof ook een brouwerij aanwezig, zie bijv. J. DE JONGHE (red.), *Cronijcke*, vol. 4, p. 468: "ten casteele van

den als centrum van een heerlijkheid.⁴⁵ Tenslotte gold het kasteel niet in het minst als statussymbool, omdat het (morfologisch) grondplan volgens hetwelk de site was opgebouwd, de architecturale verschijningsvorm van de site (i.e. de martiale aanblik), de gebruikte bouwmaterialen en de (topografische) inplanting in het landschap toelieten om de aanblik bewust te manipuleren om (de indruk van) het geheel zo indrukwekkend mogelijk te maken, waarmee de status van de bezitter werd onderstreept en naar de buitenwereld toe gecommuniceerd.⁴⁶ Het kasteel gold niet voor niets als hét emblematisch symbool bij uitstek van de (heerlijke) macht van de adel.

Typologisch vertoont de *moated site* enige verwantschap met de (oudere) castrale motte, en een verband tussen beide is waar-schijnlijk.⁴⁷ Het belangrijkste onderscheid is waar het kasteel (en

Varssenare [...] stellende daer van stonden an tnederhof metter brauwerie in gloeyen”.

45 O. CREIGHTON, *Castles and Landscapes*, p. 89-109: *The Castle as Estate Centre: Tenorial Landscapes*. Bij sommige kastelen hoorde inderdaad een heerlijkheid (cfr. infra, p.24-28), bijv. het kasteel ‘te Resinge’ en de heerlijkheid Maldegem (SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 210v; RAB, Leenhof Burg, nr. 64, f. 265r en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 212 v) of het kasteel van Oostkamp en de gelijknamige heerlijkheid (SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 188 v; RAB, Leenhof Burg, nr. 64, f. 136r en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 204 r).

46 Cfr. W. DE CLERCQ, *et al.*, ‘Vivre Noblement’, p. 17-19 waarbij de weg wordt gereconstrueerd die de bezoeker aflegde wanneer hij het kasteel van Middelburg-in-Vlaanderen bezocht. Het geheel gaf duidelijk blijk van een weloverwogen aanleg waarbij het kasteel gradueel aan de bezoeker werd onthuld en deze zo steeds meer onder de indruk werd gebracht. Op die manier werd de status van de bezitter doelbewust naar de buitenwereld toe uitgedragen.

Voor de manier waarop kastelen (bedoeld) werden ervaren (te worden), zie ook R. LIDDIARD, *Castles in context*, p. 122-150 en in het bijzonder p. 131-144 aangaande de ‘belevenis’ van kastelen en de manier waarop ze doelbewust in het landschap werden ingeplant en aangelegd via een welbepaald grondplan om zo de indruk te vergroten. Zie tenslotte ook O. CREIGHTON, *Castles and Landscapes*, p. 65-88 waarin wordt benadrukt dat de iconische rol van kastelen als symbolen van macht en invloed hand in hand ging met hun militair belang en dit soms ook oversteeg (cfr. voetnoot 36 van deze bijdrage).

47 F. VERHAEGHE, ‘Moated sites in Flanders: features and significance’, p. 114-116, in het bijzonder p. 116: “the general evolution could well be that in the 10th-12th centuries the motte was the most widespread type of fortification, accessible even to less wealthy nobles and at the same time acquiring an aura of social and economic importance. When it became obsolete as an instrument of military power, it did not lose this aura of importance. The more military components gradually disappeared but one of the essential elements – the moat – retained its symbolic value. From the 13th century onwards, the central authority would no longer feel directly

de castrale motte) per definitie als een *versterkte* woning wordt beschouwd, de walsite per definitie *onversterkt* wordt geacht.⁴⁸ Dit onderscheid is nogal scherp afgelijnd en vraagt om enige nuanceering, want door de (eerder vage) omschrijving van het begrip *walsite* is het aantal mogelijke verschijningsvormen zo uitgebreid dat we ook bij een aantal walsites – vnl. deze in handen van edellieden – architecturale elementen bemerken die ontleend zijn aan de militaire sfeer (bv. torens, schietgaten, een toegangspoort).⁴⁹ Ook de gebouwen op het neerhof (schuren en stallen) konden zodanig gepositioneerd worden dat de buitenmuur van deze gebouwen meteen ook als (onversterkte) omheiningsmuur diende.⁵⁰ In deze gevallen, die zich in de schemerzone tussen het (versterkt) kasteel en de (onversterkte) walsite bevonden spreekt men ook wel van een *maison forte*. In de praktijk blijken redelijk wat van dergelijke *maisons fortes* met de (lage) adel geassocieerd te kunnen worden.⁵¹ De hier aanwezige, aan de militaire sfeer ontleende architecturale elementen waren echter vnl. als statussymbool geconcipeerd en niet in de eerste plaats als verdedigend element aangebracht, hoewel dit uiteraard niet wegneemt dat ze in geval van nood functioneel konden worden gebruikt. Dat was echter niet het belangrijkste

threatened or even hampered by simple moats and what originally was a defense element gradually became an element of fashion, spreading down the social scale. The only difference between Flanders and other parts of Europe appears to be that it spread much further down the social scale than elsewhere. In other words, the old adage 'my home is my castle' seems to have been taken more or less literally even by the middle class farmers of late medieval Flanders."

48 H.L. JANSSEN, *et al.*, *1000 jaar kastelen in Nederland*, p. 96.

49 Over de discussie tussen functionele en symbolische waarde van architecturale elementen ontleend aan de militaire sfeer, zie R. LIDDIARD, *Castles in context*; p. 39-69 (*Architecture and Power*) en O. CREIGHTON, *Castles and Landscapes*, p. 65-88. De consensus is dat deze architecturale elementen zowel functioneel als symbolisch bedoeld waren en aldus doelbewust ingezet werden. Belangrijk hierbij is dat de verdedigende functie van een kasteel min of meer gelijkwaardig werd geacht aan de residentiële functie, terwijl bij het *maison forte* het residentiële aspect primeerde op het verdedigende, hoewel dit laatste niet *helemaal* afwezig was.

50 M.G.A. VALE, 'Warfare', p. 185.

51 H.L. JANSSEN, *et al.*, *1000 jaar kastelen in Nederland*, p. 96-98 en F. VERHAEGHE, 'Moated sites in Flanders: features and significance', p. 114. Zie hiervoor het exemplarische werk van M. BUR, (red.), *La maison forte au Moyen Age. Actes de la Table ronde de Nancy-Pont-à-Mousson des 31 mai-3 juin 1984*, Parijs, 1986, p. 341, met bijdragen van o.a. F. Verhaeghe en J. De Meulemeester. Ook wat dit fenomeen betreft is de internationale literatuur vrij overvloedig, maar de nationale en lokale literatuur ontoereikend.

doel waarom ze werden aangelegd. Het *maison forte* was (i.t.t. het kasteel) niet ontworpen om een doelgerichte belegering te kunnen doorstaan maar veeleer om de (vermeende) sociale status van de bezitter naar de buitenwereld toe uit te dragen.⁵²

Een deel van deze bescheiden, al dan niet versterkte woningen lijkt te zijn gegroeid uit de rurale residenties van ridders en lage edelen uit de late 12de eeuw.⁵³ Reeds in de 12de eeuw zouden de meeste ridders en de meerderheid van de lage (plattelands-)adel immers op 'versterkte' hoeses op het platteland hebben gewoond.⁵⁴ Een interessante, aannemelijke hypothese stelt dat de walsite oorspronkelijk vanaf de twaalfde eeuw ontstond als een imitatie van de castrale motte waarbij de nadruk veel meer op het residentiële en symbolische aspect lag dan op het defensieve aspect. Op deze manier maakte de (niet noodzakelijk adellijke) lokale elite zich bepaalde symbolische landschappelijke elementen eigen die tot dan toe voornamelijk met de adel werden geassocieerd, om zo de eigen status te vergroten. Deze vroege walsites vormden zo een overgang tussen de castrale mottes – die we als kastelen kunnen definiëren – en de laatmiddeleeuwse, zo goed als algemeen verspreide (onversterkte) site met walgracht. Naarmate de moated site lager doordrong op de sociale ladder en toegankelijk werd voor bredere (boven)lagen van de bevolking verminderde de elitaire sociale betekenis van de walsite, maar zij verdween nooit helemaal.⁵⁵ Dit wijst er nogmaals op dat het fenomeen

52 M.G.A. VALE, 'Warfare', p. 185.

53 *Ibid.*, p. 181-182. Ook binnen ons onderzoeksgebied lijken zich enkele van deze sites te bevinden, zoals de walsites van Beukemare, (West)Cleyhem, Kalvekete, Dierics Vos Wal, Lambrecht Buts Wal, ten Poele, etc. Wellicht behoorden ook de sites van Messen en Spetelinghewerve tot deze groep. In elk van deze gevallen gaat het om het stamgoed van een familie die in de dertiende eeuw meerdere ridders voortbracht (onder stamgoed verstaan we hier het patrimonium dat vanouds aan een geslacht toebehoorde en waaraan dat geslacht haar naam (ont)leende). In een toekomstige publicatie werken we dit verder uit.

54 E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, p. 105. In de twaalfde eeuw zijn adel en ridderschap nog niet met elkaar gelijk te stellen.

55 Deze hypothese werd onder woorden gebracht door F. VERHAEGHE, 'Moated sites in Flanders: features and significance', p. 114-116 (zie ook voetnoot 47 van deze bijdrage) en verder verfijnd door D. TYS, *Een middeleeuws landschap als materiële cultuur: de interactie tussen macht en ruimte in een kustgebied en de wording van een laatmiddeleeuws tot vroegmodern landschap. Kamerlings Ambacht, 500-1200/1600* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), Vrije Universiteit Brussel, 2003, p. 516-522, specifiek p. 521-522. Zie ook idem, 'Medieval moated sites in coastal Flanders: the

meen van 'de' site met walgracht geenszins eenduidig te interpreteren valt en dat het complex geheel aan betekenislagen (meer of minder) subtiel kan verschillen naargelang de invalshoek. Hier stelt zich bijvoorbeeld ook de vraag naar het belang en de verspreiding van en de verhoudingen tussen deze walsites en het kasteel tijdens de late middeleeuwen. Hoewel het kasteel in de historiografie veel aandacht geniet als hét emblematische symbool van de adel en de heerlijke status bij uitstek, schijnt het ons toe dat in de late middeleeuwen het merendeel van de lage adel eerder op (al dan niet 'versterkte') walsites woonde en dat het bezit van kastelen eerder aan de hoge(re), kapitaalkrachtigere adel was voorbehouden.⁵⁶ Als men in rekening brengt dat in laatmiddeleeuws Vlaanderen zo'n 15 à 20% van de adel tot de hoge adel werd gerekend, stelt dit één en ander toch in perspectief.⁵⁷ Daarnaast waren in de late middeleeuwen vele walsites in handen van vrije, eigengeërfde boeren of van kerkelijke instellingen, wat het beeld nog complexer maakt.

Helaas zijn we met de huidige fragmentarische staat van het onderzoek, waarbij geen systematisch interdisciplinair overzichtskader voorhanden is, niet in staat om hierover gefundeerde uitspraken te doen. Hoewel we voor een groeiend aantal walsites over (reeksen) archeologische gegevens beschikken, gebeurt de integratie van deze archeologische gegevens met invalshoeken uit verschillende andere disciplines (geschiedenis, kunstgeschiedenis, archi-

impact of social groups on the formation of the landscape in relation to the early estates of the Count of Flanders', in: K. DE GROOTE, D. TYS en M. PIETERS (eds.), *Exchanging Medieval Material Culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaeghe*, Brussel, 2010, p. 289-301. We danken D. Tys hier uitdrukkelijk voor het ter beschikking stellen van de onuitgegeven versie van zijn proefschrift. De publicatie hiervan is in voorbereiding.

56 De indelingen in 'hoge adel', 'modale adel' en 'lage adel' zijn moderne concepten die toelaten om naar de sociale diversiteit binnen de laatmiddeleeuwse (Vlaamse) adel te peilen. Doorgaans baseert men zich voor het opstellen van deze sociale stratificatie op een viertal criteria: in de bronnen teruggevonden titels (baron, ridder etc.), de grootte van het grondbezit (waarbij speciale aandacht wordt besteed aan het bezit van heerlijkheden), het huwelijk (i.e. status van de huwelijkspartner) en de band met de vorst (d.m.v. het bekleden van functies). Hier kan men nog criteria aan toevoegen, zoals aanwezigheid in de stedelijke samenleving en aanspreekvormen in de contemporaine bronnen. Hierbij dient vermeld dat de bekomen resultaten steeds enigszins relatief zijn en een zekere mate van vertekening niet alleen mogelijk, maar zelfs waarschijnlijk is. Zie F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 213-224.

57 F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 222

tectuurgeschiedenis, cartografie etc.) zelden op een manier die het niveau van één walsite overstijgt.⁵⁸ Ongetwijfeld valt dit deels te verklaren door het (noodzakelijk) fragmentarisch karakter van een dergelijk onderzoek: gezien de reusachtige hoeveelheid aan beschikbare gegevens die moeten gelokaliseerd, geïnventariseerd, geregistreerd en bestudeerd worden is het vaak noodzakelijk om keuzes te maken waarbij bepaalde aspecten (zeker wat betreft vergelijkend onderzoek) noodgedwongen onderbelicht blijven. Er is zelden tijd voor vergelijkend onderzoek met andere (opgravings-)sites, daar dit vaak een volledig nieuw detailonderzoek vraagt waar men eenvoudig de tijd, de toelating en vooral het geld niet voor heeft. Deels wordt het gebrek aan een multidisciplinair overzichtskader ook veroorzaakt door het ontbreken van een op onderzoeksvragen toegespitst, doelgericht archeologisch beleid. Het archeologisch beleid in Vlaanderen wordt immers in belangrijke mate bepaald door (noodzakelijk) noodonderzoek, waardoor er weinig ruimte overblijft voor specifieke (archeologische dan wel historische) onderzoeksvragen. Het is duidelijk dat nog veel aanvullend (en vooral multidisciplinair) onderzoek dient te gebeuren. Zo weten we bijvoorbeeld dat er (vele) tientallen walsites gelegen waren in de ruime streek rond Brugge (om over de rest van Vlaanderen nog maar te zwijgen), maar precieze aantallen zijn niet voorhanden, noch een (min of meer bruikbare) inventarisatie

58 Zie bv. het exemplarisch voorbeeld van het kasteel (en de stad) van Middelburg-in-Vlaanderen: W. DE CLERCQ, *et al.*, 'Vivre noblement. The material and immaterial construction of elite-identity in late medieval Flanders: the case of Peter Bladelin and William Hugonet', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 38 (2007), p. 1-31. Eén van de recentste lokale *case-studies* wat een walsite betreft is het Blauw Kasteel te Oostkamp. Zie hiervoor M. DEWILDE en F. WYFFELS, 'Verkenndend archeologisch onderzoek van het Blauwkasteel te Oostkamp (W.-VI)', in: *Archaeologia Mediaevalis*, 25 (2002), p. 19 en M. DEWILDE, N. HOLTHOFF en F. WYFFELS, 'Het Blauwkasteel te Oostkamp', in: *Archaeologia Mediaevalis*, 26 (2003), p. 38-39. Zie ook D. BONAMIE, 'Archeologisch onderzoek Blauw Kasteel Moerbrugge', in: *Heemkundige Kring Oostkamp*, 2 (2001), p. 23-26. Recent werd hier een monografie van verzorgd, zie J. DEMULDER (ed.), *Het Blauw Kasteel in Moerbrugge: de (her)ontdekking van een fascinerend landgoed*, Oostkamp, 2009, p. 160. Op het Blauw Kasteel, zoals dat er aan het begin van de zestiende eeuw uitzag, bevond zich o.a. een ronde traptoren met één schietgat die aansloot op een woontoren die sterk aan een donjon doet denken. Het geheel is echter niet verdedigbaar in de strikte zin van het woord. Voor andere sites, zie de talloze rapporteringen in o.a. de tijdschriften *Archaeologia Mediaevalis* en *Archaeologica Belgica*.

of catalogisering die de volledigheid benadert. Omwille daarvan is het vaak moeilijk om iets te zeggen over de betekenis van deze sites, i.c. de invulling die er wordt aan gegeven.⁵⁹

Met uitzondering van de verdedigende functie konden de belangrijkste walsites, net zoals het kasteel, ook residentieële, agrarische, bestuurlijke en symbolische functies uitoefenen. Ook bij de meeste walsites waren agrarische gebouwen zoals schuren en stallen aanwezig, en enkele beschikten over een eigen molen.⁶⁰ Enkele sites met walgracht – weliswaar zeker niet de meerderheid – vormden ook het centrum van een heerlijkheid.⁶¹ Tenslotte fungeerde

59 Voor de ruime streek rond Brugge zijn er enkele tientallen sites als dusdanig geregistreerd en geïnventariseerd door het VIOE. Niettemin gaat het hier om een fragmentarisch overzicht, omdat enkel die sites die beschermd zijn (of daarvoor in aanmerking komen) opgenomen zijn, en het VIOE uiteraard enkel bevoegd is over het gebied van het huidige Vlaanderen (en niet het historische Vlaanderen). Andere inventariseren en overzichtswerken weerhouden eveneens tientallen sites, maar richten zich vnl. op één aspect van het gebouw, zoals het architectuurhistorische of kunsthistorische aspect met weinig ruimte voor sociale onderzoeksvragen. Zie bv. de (op zich verdienstelijke) reeksen *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen*. Inventariseren en overzichtswerken weerhouden eveneens tientallen sites, maar richten zich vnl. op één aspect van het gebouw, zoals het architectuurhistorische of kunsthistorische aspect met weinig ruimte voor sociale onderzoeksvragen. Zie bv. de (op zich verdienstelijke) reeksen *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen*. *Inventaris van het bouwkundig erfgoed in België* en *Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*.

60 In het leenregister van 1501 (SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519, f. 201 r-v) wordt van een bepaald leengoed, gelegen in de toenmalige parochie St.-Michiels (ressortend onder het ambacht en de heerlijkheid Sijsele) bijv. gezegd dat het gehouden wordt “met allen den huusen ende boomen [...] ende es de hofstede metten walle ende upperhuuze gheheeten Blijdenburch ende metten anderen huuze stallen schueren boomen hagen ende boomghaerden daerup staende liggende beslooten binnen zekeren grachten ende baermen [...]”. Bij de walsite van het ‘goed van Wulfsberge’ bleek aan het begin van de zestiende eeuw een molen te horen of gehoord te hebben, want de site werd toen omschreven als “thof metten walle [...] tupperhof [...] ende tmuelin stic” (SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 199v-200r). Ook bij het ‘hof van Beukemare’ bleek in de 15de eeuw een molen te horen (K. DE FLOU, *Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, het land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne, en een gedeelte van het graafschap Ponthieu. Deel 1. Aa – Bezuyderbeke*, Gent, 1914; lemma’s 897-898: “An den heerwech die loopt te Beukemare muelne waert. 1429 (Bonis Thosan, 113)”.

61 Dit is bijvoorbeeld het geval met het reeds genoemde ‘goed van Wulfsberge’, waartoe sterfkoop, wandelkoop, een vierschaar met een baljuw, een ‘burgemeester’ en 7 ‘gekozen laten’, en de boeten tot 3 lb. parisisch behoorden “ghenaempt de heerlicheide van Wulfsberge” (1501). Zie ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1072 (1365), f. 1r en idem, nr. 1073 (1384), f. 79v-80r. Zie ook SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 199 v en nr. 519 (1501), f. 199v-200r. Zie tenslotte RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 248r. In het oudste leenregister wordt het ‘goed van Wulfsberge’ ook vermeld, maar zonder heerlijkheid. Zie ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 45925 (1322-1330), f. 6v. Ook bij het ‘hof van Kalvekete’ hoorde een heerlijkheid met de hoge rechtsmacht en alle boeten, klein en groot (zo wordt althans beweerd). Zie ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1072 (1365), f. 34r en nr. 1073 (1384), f. 36v-37r. Zie ook SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 76v en nr. 519 (1501), f. 85r. Zie tenslotte RAB, Leenhof Burg, nr. 64

de walsite, en in het bijzonder het *maison forte*, net als het kasteel als statussymbool.⁶² Dit verklaart ook grotendeels de populariteit bij bredere (boven)lagen van de (niet-adellijke) bevolking: men kon een opgekocht leen immers evengoed van prestige voorzien door het oude gebouw op de wal te renoveren of er een nieuw op te richten.⁶³ De bouw en het onderhoud van een walsite was (tot op zekere hoogte) ook goedkoper (en dus toegankelijker) dan van een kasteel.⁶⁴ Zowel het kasteel als de walsite hadden dus een aan-

(1468), f. 115v. In het oudste leenregister wordt het 'hof van Kalvekete' ook vermeld, maar zonder heerlijkheid. Zie ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 45925 (1322-1330), f. 24r. Voor het 'goed van Wulfsberge', zie R.E. MOELAERT, 'De heerlijkheid Wulfsberge te Oedelem en Ursel', in: *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek van het heemkundig genootschap van het Meetjesland*, 36 (1985), p. 112-158. Voor het 'hof van Kalvekete', zie M. COORNAERT, *Westkapelle en Ramskapelle. De geschiedenis, de topografie en de toponimie van Westkapelle en Ramskapelle met een studie over de Brugse Tegellerie*, Tielt, 1981, p. 280-284.

- 62 M.G.A. VALE, 'Warfare', p. 184: "On the other hand, it would be rash to deny that the maison-forte had no symbolic associations for those who lived within its walls. Its *motte*, or earthwork mound, and *tour* distinguished it from the dwellings of the surrounding peasantry and it could represent a defiant statement of nobility by a class of rustic and impoverished squires." En p. 193: "To possess a good war-horse and live in a *maison-forte* was as important an attribute of 'living nobly' at the end of the fifteenth century as it was in 1300."

- 63 E. THOEN, *Landbouweconomie in Vlaanderen*, p. 515.

- 64 Het belang hiervan mag evenwel niet overdreven worden, want een walsite kon evengoed aanzienlijke, vrijwel jaarlijkse investeringen vergen. In de rekeningen van kerkelijke instellingen wordt hieromtrent soms een tipje van de sluier opgericht. We citeren hier enkele voorbeelden van walsites in handen van het hospitaal van Sint-Jan te Brugge. Alle hiernavolgende gegevens zijn gebaseerd op de rekeningen van het Sint-Janshospitaal en werden ons zeer welwillend ter beschikking gesteld door L.Vervaeke, die hierover een publicatie voorbereidt.

Het Sint-Janshospitaal bezat meerdere walsites in de ruime omgeving rond Brugge. Bij één ervan, het zgn. 'goed ter Elst' in Oostkamp, werd in 1434 een deel van de gracht opnieuw uitgedolven, wat 22 lb. 14 s. parisise kostte aan werkuren. In 1436 werden herstellingswerken uitgevoerd waarbij een deel van het dak opnieuw met glui (stro) werd bedekt en de poort werd hersteld, voor een bedrag van 42 lb. 18 s. 6 d. parisise aan materiaal en werkuren. Het jaar daarop (1437) werd een ander deel van het dak vernieuwd, voor een kostprijs van 30 lb. 6 s. parisise. In 1439 werd een nieuwe brug over de walgracht gebouwd. De totale kosten hiervan, voor het materiaal, de werkuren, het zagen van het hout, het zinken van de fundamentstenen en het (deels) opnieuw uitgraven van de gracht werden geschat op 86 lb. 12 s. parisise. Toen in 1448 de daken van de oostschuur en de huizen deels opnieuw werden bedekt met glui kostte dit 56 lb. 0 s. 6 d. parisise.

Bij een andere walsite, het 'goed ten Briele' in St. Michiels (bij Brugge) werd in 1430 een deel van het dak opnieuw bedekt met glui en een nieuwe oven gebouwd, ten belope van 54 lb. 5 s. parisise. Het jaar daarop (1431) werd een ander deel van het dak bedekt en werden er werken aan de oven uitgevoerd, goed voor 15 lb. par. In 1437 werd het dak deels opnieuw bedekt met glui en werd er aan een gebouw getim-

tal gemeenschappelijke functies, hoewel er ook aanzienlijke verschillen waren. Uiteindelijk verschilde de onderlinge verhouding tussen elk van deze functies van site tot site, waardoor elke site op zich een uniek gegeven vormde in het (omringende) landschap.

KASTELEN EN WALsites: HET OPSTELLEN VAN EEN (ONDERZOEKS-)POPULATIE

In onze streken had men tijdens de late middeleeuwen geen vastomlijnd begrippenkader waar men zich van bediende bij de beschrijving van kastelen en walsites op het platteland.⁶⁵ Men maakte daarentegen gebruik van een groot, maar eindig aantal onderling min of meer inwisselbare termen die in meerdere of mindere mate de lading konden dekken, maar die niet noodzakelijk overeenkwamen met de verschijningsvorm van het bedoelde gebouw.⁶⁶

merd, hetgeen 53 lb. 19 s. parisis kostte aan materiaal en werkuren. Tussen 1439 en 1442 werd telkens een ander deel van het dak opnieuw met glui bedekt. Het materiaal en de werkuren hiervoor werden in 1439 geschat op 46 lb. 2 s. parisis, in 1440 op 37 lb. 1 s. parisis, in 1441 op 35 lb. 8 s. parisis en in 1442 op 40 lb. 3 s. parisis. In 1446 werden werken aan de poort uitgevoerd ten belope van 14 lb. 9 s. 6 d. parisis.

Bij nog een andere walsite, het 'hof Marimoens' te Zuienkerke, werd in 1455 een deel van het dak opnieuw bedekt met glui. De werkuren en het materiaal hiervoor werden geschat op 26 lb. 7 s. parisis. Twee jaar later, in 1457, moesten na een grote storm herstellingen worden uitgevoerd ten belope van 139 lb. 16 s. parisis (materiaal en werkuren). In 1504 werd een deel van de hofgracht opnieuw uitgedolven voor een bedrag van 7 lb. 12 s. parisis.

Bij het 'goed te Leke' tenslotte werd in 1558 de walgracht (deels) opnieuw uitgegraven, voor een kost van 148 lb. 8 s. 8 d. parisis.

Zie hiervoor OAB, rekeningen Sint-Janshospitaal, nrs. 129 (1430), 130 (1431), 132 (1434), 135 (1436), 136 (1437), 138 (1439), 140 (1440), 142 (1441), 143 (1442), 149 (1446), 154 (1448), 164 (1455), 166 (1457), 229 (1504), 293 (1558). Met dank aan L. Vervaeke voor de referenties.

65 Dit is vergelijkbaar met Brabant, zie M. DAMEN en A. JANSE, 'Adel in meervoud. Methodologische beschouwingen over comparatief adelsonderzoek in de Bourgondische Nederlanden', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, vol. 123, nr. 4 (2008), p. 527-529. In Henegouwen bleek men zich wel consequent van dezelfde terminologie te bedienen, zie M. de WAHA, 'Habitats seigneuriaux et paysage dans le Hainaut médiéval', in M. BUR (red.), *La maison forte*, p. 96-97. Zie ook M. de WAHA, 'Châteaux et paysage dans le Hainaut médiéval', in: J.M. DUVOSQUEL en E. THOEN (red.), *Peasants & Townsmen in medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst*, Gent, 1995, p. 463-492. Zie tenslotte M. de WAHA, *Fortifications et sites fossoyés dans le nord du comté de Hainaut. Aspects archéologiques, historiques, monumentaux* (thèse doctorale), Université Libre de Bruxelles, 5 vols, 1983, p. 2202.

66 Over de terminologie betreffende het kasteel in Vlaanderen, zie F. DOPERÉ en W. UBREGTS, *De donjon in Vlaanderen*, p. 13 en p. 21. Voor de terminologie betreffende

Voorbeelden van dergelijke termen zijn de (vage) verwoordingen 'stede' en 'met de huizen en bomen', het (iets minder vage) 'manoir' en 'kasteel' en het (in vergelijking) iets duidelijker 'opperhof', 'neerhof', 'huis op de wal' etc.⁶⁷ De gehanteerde terminologie kon door ons dus in een elftal (ruwe) categorieën worden ondergebracht, die we hiërarchisch rangschikten van algemeen naar meer specifiek, van minst nauwkeurig (of vaag) naar iets nauwkeuriger (of iets minder vaag). We hanteerden daarbij het principe dat elke site slechts in één categorie kon worden ondergebracht. In het geval dat een site omschreven wordt a.d.h.v. terminologie die in meerdere categorieën kon worden ondergebracht, plaatsten we deze steeds in de hiërarchisch hoogste categorie.⁶⁸ Hierbij dient nog opgemerkt dat we enkel die sites hebben weerhouden waarvan we relatief zeker waren dat de gebruikte terminologie aan het eigenlijke leengoed toe te wijzen valt.⁶⁹ Zo bekomen we de volgende resultaten.

- de site met walgracht in Vlaanderen, zie F. VERHAEGHE, 'Les sites fossoyés', p. 59.
- 67 SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 190v: "Jacop de Zweertvaghere houdt een leengoed groot zijnde vive ende dartich ghemeten lands en(de) es gheheten goedt Ten Dale liggende inde prochie van Oorscamp [...] dats te wetene inde hofstede Ten Dale" en f. 175r: "Jacob Robrechts houdt een leengoed groot zijnde viue ende twijntich ghemeten lands metten husen ende bomen diere op staen ende den voorseiden leene toebehoren ende es thof Ten Walle ligghen(de) inde prochie van Zerkeghem [...]"; ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 45925 (1322-1330), f. 27r: "Daneel de Buecmare tient en fiefle manoir de Buecmare & XLVIJ mesures de terre"; RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 125r: "Mer Jacop van Ghistele [houdt] 2,5 gemeten metten casteele husen ende boomen diere up staen ende den leene toebehooren [...] liggende ende staende jnt ambacht ende prochie van Dudzeele"; SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 137r: "Lodewijc Joris houdt een leengoed groot zijnde viere ende twijntich ghemeten lands metten husen ende bomen der up staende [...] binden ambachte ende binnen der prochie van Vlaerseloo noort vander kerken [...] ter hofstede ten bogaerds ten opperhove ende ten nederhove ende gracht [...] item voorde poorte [...] en tenslotte SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 197r: "Mer Aernoudt van Bourgoinge hout te Leene CXVIIJ gemeten lants onder mersch ende busch metter stede upden wal ende andere edificien ende es gheheeten tghoet Te Rostune [...] liggende tvoors. ghoet binder prochie van Ziessele [...]".
- 68 Als voorbeeld geven we het kasteel van Meetkerke, dat in 1501 omschreven wordt als "een oudt casteelkin ende andere husen ende boomen daerup staende [...]"; dat we in de categorie 'kasteel' hebben ondergebracht. Voor dit leengoed, zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 115av-116v. Een ander voorbeeld is het 'hof van Beverhoutsveld', dat volgens het register van 1501 bestond uit de 'husen [...] den wal metten walgrachten [...] [en een] nederhove [...] en dat we hebben ondergebracht in de categorie 'mote/opperhof/nederhof'. Voor dit leengoed, zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 204v-205r.
- 69 Zo is er bijv. herhaaldelijk sprake van een leengoed te Oostkamp, 25 gemeten (11,06 ha) groot "ligghende [...] noort ende west vander stede van Inchout". Zie SAB,

Codenr.	Terminologie / Type	1330	1365	1384	1435	1468	1501
1	Stede/ Hofstede	2	49	49	19	21	10
2	'Met de huizen en bomen'	-	1	1	30	29	38
3	Huis/huizen	-	2	3	7	7	6
4	Woning/Woonst	-	-	-	4	3	2
5	Huis/Stede op de wal	-	-	-	2	2	3
6	Huis/Stede met gracht	-	-	1	3	3	4
7	Huis/stede met wal	-	-	-	5	6	12
8	(wel) behuude stede	-	-	-	4	4	2
9	'Manoir'	28	-	-	-	-	-
10	Mote/ Opper-/ Nederhof	-	-	-	5	5	8
11	Kasteel	-	-	-	1	1	10
-	Totaal	30	52	54	80	81	95

Tabel 1. In de bronnen gehanteerde terminologie (absolute cijfers)⁷⁰

Uit bovenstaande tabel blijkt duidelijk dat de leenregisters uit de 14de eeuw minder uitgebreide informatie leveren dan de 15de -eeuwse registers.⁷¹ De gebruikte terminologie blijft in 1365 en in 1384 opmerkelijk vaag: men bedient zich vrijwel uitsluitend (voor meer dan 90%) van de algemene termen 'stede' en 'huizen en bomen'.⁷² De uitzondering wordt gevormd door het oudste register van de Burg

Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 190r-v. Vgl. met ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1072 (1365), f. 9v: "licghende [...] bi der stede van Inhoud"; nr. 1074 (1384); f. 85v: "licghende [...] bider stede van Inhoud"; RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 238v: "licghende [...] noord ende west vander stede van Inhoud" en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 205v: "licghende noord ende west vander stede ten Inhoutte". Cfr. tenslotte J. DE JONGHE (red.), *Cronijcke*, vol. 4, p. 465: "[...] stellende voorts daechs daer naer tcaesteel ten Incoute in gloeyen [...]". Aangezien het hier volgens ons de situering van een leengoed betreft (en niet de beschrijving van het leengoed zelf) hebben we deze vermelding (stede [...] ten inhoutte) niet weerhouden.

70 Het leenregister van 1381 is hier niet beschouwd geworden omdat reeds drie jaar later een ander register voorhanden is. Voor het register van 1381, zie ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1073 (1381).

71 R. OPSOMMER, *Ommet dat leengoed*, p. 565-574 over de stipuleringen van nauwkeurigheid, p. 684-706 over het denombrement (waarop de registers gebaseerd zijn).

72 Bijv. ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1072 (1365), f. 22r: "Mer Trijsteram van Halewijn here van Uutkerke houd een leengoed van mine vors. heere dats te wetene de stede te Uutkerke XLIII) ghemet groot [...]".

van Brugge. In dit leenregister, dat hoofdzakelijk in het middelfrans is opgesteld, maakt men vooral gebruik van de term 'manoir' – in 28 van de 30 gevallen, of 93,33%. Hoewel deze term ons op het eerste zicht weinig meer lijkt te vertellen dan het wel zeer vage begrip 'stede' en we ons ervoor moeten hoeden deze term al te snel gelijk te stellen aan het Engelse (*fortified*) *manor house* en het Franse *manoir* (*forte*), blijkt deze term in de praktijk vooral gebruikt te worden voor (in vergelijking) vrij belangrijke sites.⁷³ In zeven van de achtentwintig gevallen hoorde bij het 'manoir' een heerlijkheid.⁷⁴ In vijf gevallen hoorde bij het leengoed een feodaal ambt dat de bezitter minstens de lage rechtsmacht verleende over een één of meerdere parochies.⁷⁵ Van 21 van de 28 'manoirs' kennen we de oppervlakte die bij de site hoorde; de gemiddelde grootte van deze 21 'manoirs' bedroeg 59,45 gemeten of 26,30 ha en de mediaan bedroeg 44 gemeten of 19,46 ha. Een dergelijke oppervlakte bevond zich op de grens tussen middelgroot en grootgrondbezit (cfr. infra).⁷⁶ Bij enkele van deze *manoirs* wordt later een beschrijving gegeven die sterk aan een *moated site* doet denken. In de leenregisters van 1435 en 1468 wordt van het *manoir* te Beerst gezegd dat het leengoed gehouden wordt "met eenen wal ende husen die op den voors. wal staen".⁷⁷

73 Vgl. met F. VERHAEGHE, *De middeleeuwse landelijke bewoningssites in een deel van Veurne-Ambacht. Bijdrage tot de middeleeuwse archeologie* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), Universiteit Gent, 1977; p. 437-438 en IDEM; 'Moated Sites in Flanders, features and significance', p. 111, waar blijkt dat voor de regio van Veurne, met "manoir" in de lijst van inbeslagnames volgend op de slag bij Kassel in 1328 zowel werkelijke versterkte landhuizen worden bedoeld als eenvoudige boerderijen. Enige voorzichtigheid is hier dus geboden.

74 Dit is het geval met de 'manoirs' van Assebroek, Kalvekete (Ramskapelle), Oostkamp, Resinge (Maldegem), Praet, Sijsele en Wulfsberge (Oedelem). Zie ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 45925 (1322-1330), resp. f. 33r, 24r, 31v, 26v, 3r, 43r, 6r. Vgl. met (het nauwkeuriger) SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), resp. f. 203r-204v, 76v, 188v, 210v, 199r en 199v.

75 Zo hoorde bij het 'manoir' van Oostkamp de ammanie van het ambacht Oostkamp, bij het 'manoir' van Resinge te Maldegem de ammanie van het ambacht Maldegem, bij het 'manoir' van Zedelgem de ammanie van Zedelgem, bij het 'manoir' te Esen de ammanie van Esen en Zarren, Straten en Houtave. Zie ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 45925 (1322-1330), resp. f. 21v, 26v, 29v, 35v en 50r. Vgl. met (het nauwkeuriger) SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), resp. f. 188v, 210v, 166r, 149r en 185r.

76 Dit cijfer is dan nog eerder conservatief aangezien van de meeste grote heerlijkheden – Sijsele, Maldegem, Praet, Assebroek en Oostkamp – de oppervlakte (nog) niet gegeven wordt.

77 SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 139v en RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 188v.

Het *manoir* te Vlissegem bestond blijkens de registers van 1435 en 1468 uit “tupperhof tnederhof ende boomgaert”, dat van 1501 geeft ons “metten walle ende huuze daerup staende”.⁷⁸ Het *manoir* van Wulfsberge bestond volgens datzelfde register van 1501 uit “thof metten walle [...] tupperhof [...] ende tmuelin stic”.⁷⁹

De leenregisters uit de 15de eeuw kenmerken zich door een gedetailleerder omschrijving van de leengoederen en een nauwkeurigere situering t.o.v. de aangelanden.⁸⁰ We treffen een grotere differentiatie aan in de gebruikte termen, wat aanleiding geeft tot een groter aantal (weerhouden) sites. Tussen 1330 en 1501 bemerken we een verdrievoudiging (!) van het aantal weerhouden sites. Momenteel hebben we (over alle leenregisters heen) iets meer dan 150 sites teruggevonden (een voorlopig totaal van 157). Van deze 157 sites zijn er 110 die in vijf peiljaren voorkomen (1365, 1384, 1435, 1468 en 1501) en 145 die in drie peiljaren voorkomen (1435, 1468 en 1501). De verdrievoudiging valt dus eerder te verklaren door een toename in de nauwkeurigheid van de registratie, en niet zozeer door een forse toename van het reële aantal sites. M.a.w.: het merendeel van de sites die we in 1501 aantreffen, bestond reeds in 1365, doch niet noodzakelijk met dezelfde verschijningsvorm. Hoewel de meerderheid van de gebruikte termen ook in de registers van 1435, 1468 en 1501 nog steeds bestaat uit de vrij vage termen ‘steden’ en ‘huizen en bomen’ – voor 1435 en 1468 bedragen deze beide categorieën samen meer dan 60% en voor 1501 iets minder dan 50% – is de verscheidenheid in de gebruikte termen toch merkbaar groter. In de registers van 1435 en 1468 worden telkens één ‘kasteel’ vermeld, vijf ‘motes/opperhoven/nederhoven’, twee ‘huizen op de wal’, drie ‘huizen/steden met grachten’, vier ‘(wel) behuude steden’ en respectievelijk zes en zeven ‘huizen/steden met wallen’.⁸¹ Het leenregister van 1501 is ongetwijfeld het meest gedetailleerd. Hier worden tien ‘kastelen’, acht ‘motes/opperhoven/nederhoven’, drie ‘steden/huizen op de wal’, vier ‘huizen/

78 SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 112v; RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 157v-158r en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 121v-122r.

79 SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 199v-200r.

80 R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 684-685.

81 Cfr. tabel 1.

steden met grachten', twaalf 'huizen/steden met wallen' en twee '(wel) behuuste steden' vermeld.⁸² De vrij plotse vertienvoudiging van de term 'kasteel' in het leenregister van 1501 is te opmerkelijk om er zomaar aan voorbij te gaan. We hebben er reeds eerder op gewezen dat de gebruikte termen in zowat de helft van de gevallen eerder vaag blijven. Wanneer we nu de beschrijvingen uit de verschillende registers naast elkaar leggen, blijkt duidelijk dat de terminologie niet alleen vaag, maar ook veranderlijk is. Het kasteel van Gistel wordt in 1365, 1384, 1435 en 1468 steeds het "huus" te Gistel genoemd, in 1501 "tcasteel" van Gistel.⁸³ Bij het kasteel van Moerkerke worden in 1365 en 1384 geen structuren vermeld, in 1435 wordt gesproken over de "woenste", in 1468 wordt opnieuw geen structuur vermeld, en in 1501 heeft men het dan over het "casteel".⁸⁴ Te Meetkerke wordt er in 1365, 1384, 1435 en 1468 melding gemaakt van een "stede", tot in 1501 plots sprake is van een "oudt casteelkin ende andere huusen ende boomen daerup staende".⁸⁵ Het duidelijkste voorbeeld is echter een leengoed dat te Vlissegem gelegen is. In het oudste register wordt hier melding gemaakt van een "manoer" (*manoir*), in 1365 en 1384 worden geen structuren vermeld. In 1435 en 1468 is er sprake van "tupperhof tnederhof ende den boomgaert", in 1501 wordt vervolgens gesproken van een leengoed "metten walle ende huuze daerup staende".⁸⁶ Eventuele veranderingen of opwaarderingen aan de bedoelde structuur te na gelaten, toont dit duidelijk aan dat de gebruikte termen weliswaar in meerdere of mindere mate de lading konden dekken, maar doordat ze onderling (min of meer) inwisselbaar zijn vertellen ze ons niet noodzakelijk veel over de werkelijke verschijningsvorm van de bedoelde site.

82 Cfr. tabel 1.

83 ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1072 (1365), f. 35r en nr. 1074 (1384), f. 70v; SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 171v; RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 216v en SAB, Leenhof Burg Brugge nr. 519 (1501), f. 175v.

84 ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1072 (1365), f. 19r en nr. 1074 (1384), f. 29r; SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 67r; RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 103r en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 75r-v.

85 ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 1072 (1365), f. 23r en nr. 1074 (1384), f. 44r; SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 105v; RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 151r-v en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 105av-106v.

86 ARA, Fonds Rekenkamer, nr. 45925, f. 51 r; nr. 1072 (1365), f. 23r en nr. 1074 (1384), f. 48r; SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 112v; RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 157v-158r en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 121v-122r.

MICROTOPONIEMEN

Naast structuren komen in de leenregisters van de Burg van Brugge vele microtoponiemen – d.w.z. toponiemen op het niveau van één site – voor, ongeveer evenveel als er structuren worden vermeld.⁸⁷ Meestal wordt dit microtoponiem voorafgegaan door het prefix ‘hof van’ of ‘goed van’. In tabel 2 vindt men een (abstract) overzicht van deze microtoponiemen. In de eerste rij hebben we de structuren weerhouden waarbij geen microtoponiem werd vermeld. In de tweede rij vindt men de microtoponiemen waarbij geen structuren werden weerhouden. In de derde rij vindt men die structuren die wel met een microtoponiem werden geassocieerd. De laatste twee rijen vormen de compilatie van de eerste drie rijen. In de vierde rij lezen we het totale aantal microtoponiemen, hetgeen bestaat uit een combinatie van de tweede en derde rijen. In de laatste rij vinden we het totale aantal structuren (vgl. tabel 1), dat bestaat uit een combinatie van de eerste en de derde rij. Hieruit blijkt dat in de 15de eeuw telkens iets meer dan de helft van de sites met een toponiemen wordt geregistreerd. In de 14de eeuw is dit minder het geval.

Codenr.	Microtoponiemen	1330	1365	1384	1435	1468	1501
1	Structuren – toponiemen	10	33	34	35	37	31
2	Toponiemen – structuur	5	32	35	46	42	37
3	Structuren + toponiemen	20	19	20	44	44	64
-	Toponiemen (tot.)	25	51	55	90	86	101
-	Structuren (tot.)	30	52	54	81	82	96

Tabel 2. Toponiemen en structuren

De aldus weerhouden microtoponiemen kunnen in drie grote groepen worden onderverdeeld. Bij enkele sites deelt het microtoponiem

87 Over het belang en de bruikbaarheid van microtoponiemen, zie: M. DEVOS, ‘Microtoponiemen en agrarische geschiedenis’, in: *Naamkunde*, 32 (2000), p. 69-87: ‘microtoponiemen zijn namen voor kleine landschappelijke entiteiten, met een kleinschalig geografisch bereik. Daaronder worden gerekend de nederzettingnamen (=namen voor bewoningskernen: dorpen en gehuchten), de huis- en boerderijnamen, de veld- of terreinnamen (=namen voor onderdelen van het onontgonnen land en de cultuurgrond), de weg- en straatnamen, de hoogte- en laagtenamen, de namen voor oriëntatiepunten in het landschap (grenspalen, veldkruisen, bruggen en andere waterovergangen, uitkijkposten, alleenstaande bomen, enz.) en lokale waternamen’.

niet alleen de naam met het (adellijk) geslacht, maar verwijst het ook naar de parochie (macrotoponiem). Het is niet verwonderlijk dat het in de meeste gevallen om de belangrijkste lenen of leenhoven in die parochie gaat.⁸⁸ Bij een aantal (andere) sites deelt het microtoponiem de naam met het (adellijk) geslacht, maar verwijst het niet naar de parochie.⁸⁹ Tenslotte zijn er nog een aantal microtoponiemen die noch aan een parochie, noch aan een adellijke familie kunnen gekoppeld worden.⁹⁰ Wat betreft de tweede groep mogen we met enige waarschijnlijkheid veronderstellen dat de laatmiddeleeuwse (adellijke) familie haar naam ontleende aan het leengoed of de heerlijkheid. Doorgaans wordt immers aangenomen dat de (adellijke) familie haar geslachtsnaam ontleende aan het microtoponiem van het belangrijkste leen, kasteel of heerlijkheid in haar (oorspronkelijk) bezit, het zgn. stamgoed.⁹¹ Bij de eerste groep is dit moeilijker in te schatten. Ontleende de (adellijke) familie in dit geval haar naam aan het toponiem van de parochie, of aan het microtoponiem van haar stamgoed, dat toevallig het belangrijkste leengoed in die parochie was? Was het microtoponiem van dat stamgoed ontleend aan de parochie, of aan de familie? Indien we dezelfde gedachtengang volgen zouden we kun-

88 Voorbeelden hiervan zijn het 'hof van Straten', het 'goed van Assebroek', het 'hof van Varsenare', het 'goed van Oostkamp', het 'hof van Zedelgem' etc. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 191r, 195r-196v, 190v-191r, 204r en 186r. Vgl. met SAB, Leenhof Brug Brugge, nr. 518 (1435), resp. f. 184r, 203v-204v, 184v, 188v en 166r en met RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), resp. f. 129v, 253v-255v, 130r-v, 136r en 21r.

89 De voorbeelden hiervan zijn bijzonder talrijk (talrijker dan de eerste groep): het 'goed te Messem', het 'goed te Beukemare', 'Oost- en Westcleyhem', het 'goed ten Poele' en het 'hof ten Poele', het 'goed ten Werve', het 'goed te Upscote', 'Wulfsberge', het 'goed ten Doele', het 'goed ten Velde', het 'goed te Zeggebroek' etc. – de lijst gaat door. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 193r-v, 96r, 108v-109r en 110v, 27v en 84v, 65v, 199v, 199v-200r, 84r, 97r, 186r. Vgl. met SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 185v, 88v, 98r en 98v, 19r en 75r, 57r, 203r, 199v, 74r, 77v, 166v en RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 231v, 131r, 142v en 143v, 36v en 112v, 86r, 251r, 248r, 112r, 116v-117r, 211v.

90 Voorbeelden hiervan zijn het 'hof ten Polre', het 'Bierhuis' te Oostkamp, het 'goed van Zotschore' en het 'goed te Helfmoortele'. Het beste voorbeeld is misschien wel het kasteel van Maldegem, dat 'te Resinghe' werd genoemd. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 59r, 205av, 202r-v, 197r en 212 v. Vgl. met SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), resp. f. 59r, 190r, 194r, 205v en 210v en RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), resp. f. 91v, 238r, 243v, 257r en 265r.

91 F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 138-145 (*Familienaamgeving*) en A. JANSE, *Ridderschap in Holland: portret van een adellijke elite in de middeleeuwen*, Hilversum, 2001, p. 244-252 (*Naamgeving – toenames en familienamen*). Hierbij dient opgemerkt dat deze geslachtsnaam geenszins in steen gebeiteld stond en aan veranderingen kon onderhevig zijn. Zie hiervoor de relevante passages.

nen veronderstellen dat de familie ook in dit geval haar geslachtsnaam ontleende aan het (oorspronkelijke) belangrijkste leengoed in haar bezit, dat ook het belangrijkste leengoed in die parochie vormde. In dat geval zou het microtoponiem van de site ontleend zijn aan de parochie, en de geslachtsnaam van de familie verwees dus zowel naar de site als naar de parochie. In beide gevallen is enige voorzichtigheid geboden, omdat de samenstelling van de Vlaamse adel tussen 1200 en 1350 nog enigszins troebel is en allesbehalve op punt staat.

In enkele zeldzame gevallen blijkt het omgekeerde waar te zijn, d.w.z. dat een leenhouder zijn naam gegeven heeft aan een leengoed, dat vervolgens tot een microtoponiem is geworden. In de meeste van deze gevallen kan dit herleid worden doordat deze leenhouder in belangrijke mate verantwoordelijk is voor het belang en aanzien van de site in kwestie. Het beste voorbeeld hiervan is misschien wel 's heer Boudewijnsburg, dat de tweede helft van de 14de eeuw werd samengesteld door de rijke Brugse poorter Boudewijn de Vos uit vrij-eigen percelen, tot één stuk werd samengebracht en vervolgens als leen aan de Brugse Burg opgedragen.⁹² Ook 'Dierics Vos Wal' en 'Lambrecht Buts Wal' ontleenden hun naam aan één van de oorspronkelijke leenhouders, en bleven gedurende de volledige periode als dusdanig bekend staan.⁹³ Dit was ook het geval met 'Kalkaerts' of 'Kalkers leen'.⁹⁴ Tegen het begin van de 16de eeuw stonden deze leengoederen nog steeds onder dat microtoponiem bekend, hoewel het leengoed in elk van deze drie gevallen al vele generaties lang niet meer aan leenhouders met die geslachtsnaam had toebehoord. Een laatste voorbeeld betreft een leengoed dat tot en met het register van 1468 bekend stond als het 'hof ter Lo(o)', maar in het register van 1501 het 'goed van Bouchoutte' wordt genoemd – nota bene verwijzend naar een leenhouder die het leen omstreeks 1384 had bezeten maar wier fa-

92 Zie hierover J. SABBE, 'Het ontstaan van het Leenhof 's Heer Boudewijnsburg en de Brugse poortersfamilie De Vos', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 150 (1968), p. 212-217.

93 SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 100r-v en 67v. Vgl. met SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), resp. f. 83v en 59r.

94 SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 77r. Vgl. met SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 129v-130r.

milie al van vóór 1435 niet meer met de site was geassocieerd.⁹⁵ Ook bij de interpretatie van microtoponiemen moet men dus steeds enige voorzichtigheid betrachten. Hoewel deze microtoponiemen in vele gevallen gekoppeld kunnen worden aan de geslachtsnaam van (adellijke) families (waarvan we veronderstellen dat ze hun geslachtsnaam m.a.w. aan het microtoponiem ontleenden), stond dit microtoponiem niet noodzakelijk in steen gebeiteld. In het geval dat het microtoponiem niet alleen gekoppeld kan worden aan een adellijke familie, maar bovendien verwijst naar het toponiëm van de parochie kan dit een indicatie zijn voor het (relatieve) belang van deze sites (bijvoorbeeld in het geval van het 'hof van Varsenare') maar dit is niet bij elk toponiëm even duidelijk.

SOCIALE BETEKENIS VAN KASTELEN EN WALSITES VOOR DE ADEL

Door de vermeldingen van *structuren* en *toponiemen* te combineren bekomen we een lijst van meer dan 150 sites die tussen 1365 en 1501 afhingen van de Burg van Brugge. Dit vormde een niet onaanzienlijke minderheid van de lenen die rechtstreeks van dit leenhof afhingen: zo waren er in 1330 zo'n 553 lenen die van de Burg afhingen, tegenover 734 in 1501.⁹⁶ Op basis van de leenregisters van de Burg van Brugge is het niet mogelijk om een betekenisvol onderscheid te maken tussen de kastelen enerzijds en de walsites anderzijds. De gehanteerde terminologie blijkt te weinig specifiek. Gezien de huidige fragmentarische staat van het onderzoek is het vaak moeilijk om van elke site een juiste inschatting te maken. Niettemin blijft het noodzakelijk om deze sites in hun historische context te plaatsen, ook al kunnen we geen valabel onderscheid maken tussen de verschillende typologische verschijningsvormen. Omdat zowel het kasteel als de walsite een aantal gemeenschappelijke functies uitoefenden – er waren natuurlijk ook (niet onbelangrijke) verschillen, en de verhouding tussen elk van deze functies kon sterk verschillen – hebben we er voorlopig van afge-

95 SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 15v-16r. Voor de oudere optekeningen, zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 17v-18r en RAB, Leenhof Burg, nr. 64, f. 34r-v. Reeds in het register 1435 was dit leengoed in handen van (een) Jan van de Walle, en blijkt het register van 1501 was dit nog steeds in handen van diezelfde familie.

96 R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 200. De cijfers zijn afkomstig van lic.-hist. L. Janssens.

zien om een verdere onderverdeling te maken van deze meer dan 150 sites. Een dergelijke typologische onderverdeling is noodzakelijk en zou ongetwijfeld interessante perspectieven openen, maar tegelijkertijd zou de fragmentarische staat van het onderzoek het gevaar op vertekening té groot maken. De toewijzing aan één van de categorieën (kasteel of walsite) kan voor een beperkt aantal sites wel gemaakt worden, maar zou voor het overgrote merendeel tentatief blijven en naar onze mening dus weinig zinvol zijn. In de toekomst willen we een dergelijke classificatie wel nastreven.

Omwille hiervan hebben we ervoor gekozen om de meer dan 150 sites in één (onderzoeks-)populatie onder te brengen, en deze populatie als geheel aan een kwantitatief onderzoek te onderwerpen. De hieruit bekomen kwantitatieve resultaten vertellen ons dus iets over de volledige populatie, en zijn niet noodzakelijk representatief voor elk van de beide categorieën afzonderlijk. We veronderstellen daarentegen dat zich voor elk van deze categorieën betekenisvolle verschillen zouden aftekenen, die door dit algemeen perspectief niet onderkend worden. We verkiezen echter om iets zinvol te zeggen over de volledige populatie dan hypothetische uitspraken te doen op basis van tentatieve toewijzingen.

Laten we de hypothese toetsen dat tijdens de late middeleeuwen vele lenen in handen kwamen van niet-edelen, maar dat edelen sterk beslag bleven leggen op de belangrijkste lenen, waarbij ze bij uitstek grootgrondbezitters zouden zijn gebleven.⁹⁷ Om naar de sociale betekenis van de meer dan 150 sites uit onze populatie te peilen zijn er een viertal elementen die ons hier van dienst kunnen zijn: de *status van de leenhouder*, de *oppervlakte van het leengoed*,

97 P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen*, Brussel, 1998, p. 120. Zie ook J. DUMOLYN en F. VAN TRICHT, 'De sociaal-economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel', p. 23-25. Zie ook R. CASTELAIN, 'Enkele heerlijkheden te Waregem en hun feudale structuren in de 15de en 16de eeuw', in: *Jaarboek van de geschied- en heemkundige kring "De Gaverstreke"*, 2 (1947), p. 47-49 die stelt dat 'vrijwel alle belangrijke leenhoven – zowel wat oppervlakte als wat rechtsmacht betreft – toe[behoren] aan edellieden. [...] Op het 2de plan kwam de burgerij, die het met lenen moest stellen – meestal kleinere goederen, juridisch afhankelijk van de bovenvermelde heren [...]. Alhoewel reeds verscheidene burgers lenen en zelfs heerlijkheden bezaten in de 15de en 16de eeuw, toch bleef de adel de grootgrondbezitter bij uitstek.' Zie ook IDEM, 'De baronie van Pamele, Maerke en Ronne, 16^e eeuw. Feodale structuren', in: *Handelingen van de Geschied-en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 18 (1975-1976), p. 53.

het aantal achterlenen en de (*heerlijke*) rechten die bij de site hoorden. Er zijn weliswaar nog andere elementen denkbaar (zoals bv. de *militaire dienstplicht*), maar we weerhouden hier enkel de voor naamste.⁹⁸ We benadrukken nogmaals dat het weinig zin heeft om een absolute of hiërarchische classificatie na te streven op basis waarvan men een omgekeerde categorisering zou kunnen toepassen – i.e. vanuit de overweging dat de kastelen de sites zouden zijn die in leen gehouden worden door edelen, de grootste oppervlakte hadden, over het meeste achterlenen beschikten en steevast met heerlijkheden konden geassocieerd worden – omdat de correlatie tussen de hier onderscheiden elementen en de typologische verschijningsvorm van de site niet absoluut is, maar slechts relatief. Niettemin kunnen we op basis van dit kwantitatief onderzoek een aantal algemene krachtlijnen onderscheiden voor de ganse populatie. Hiertoe hebben we 145 van de (voorlopig) 157 door ons onderscheiden sites bestudeerd. Deze selectie is gebaseerd op de overweging dat niet elke site in elk leenregister wordt weerhouden. Om in de toekomst een vergelijking over de tijd heen te kunnen opstellen, was het noodzakelijk dat de door ons bestudeerde sites in minstens drie peiljaren (1435, 1468 en 1501) voorkwamen. Met dit in het achterhoofd hebben we uiteindelijk twaalf sites niet weerhouden voor de kwantitatieve studie omdat ze maar in één of twee van de drie peiljaren voorkomen.⁹⁹ Het hiernavolgend kwantitatieve onderzoek is uitsluitend gebaseerd op het register van 1501, omdat dit het meest gedetailleerd is en omdat we deze studie in omvang wilden beperken. Men kan de hiernavolgende gedachtingang immers voor elk leenregister opstellen, waarbij zich kleine doch betekenisvolle verschillen zouden voordoen.

Een eerste element van belang voor het reconstrueren van de historische context is de *status van de leenhouder*. Onder deze status

98 In de praktijk bleek aan het begin van de zestiende eeuw aan een zeer klein aantal sites militaire dienstplicht toegeschreven te worden. Omgekeerd bleken ook aan lenen waar geen structuren of toponiemen werden vermeld dergelijke dienstplicht verbonden, waardoor het niet opportuun werd bevonden om dit in het onderzoek op te nemen.

99 De belangrijkste van deze elf sites is ongetwijfeld de heerlijkheid met het kasteel van Middelburg-in-Vlaanderen, dat pas na 1435 tot leen werd gemaakt. Zie RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 93r (optekening afgebroken) en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 63r-64r.

kunnen we zowel sociale status (adel of niet-adel) als politieke status (politieke activiteit) verstaan.¹⁰⁰ Hoewel er enkele deelstudies beschikbaar waren voor de late middeleeuwen, beperkte het enige algemene overzichtswerk over de Vlaamse adel zich tot voor kort tot de periode vóór 1300.¹⁰¹ Gelukkig is hier recent verandering in gekomen met de studie van F. Buylaert, die een overzichtswerk heeft opgesteld van de Vlaamse adel voor de periode 1350-1500.¹⁰² Dit overzichtswerk is ten dele gebaseerd op zgn. 'adelslijsten' voor het graafschap Vlaanderen, op basis waarvan de auteur een compendium heeft opgesteld van de Vlaamse adellijke families tijdens de late middeleeuwen.¹⁰³ Van dit werk hebben we gebruik gemaakt voor de kwantificering van de sociale status van de leenhouders, hierbij niet in het minst geholpen door de auteur zelf.¹⁰⁴ Op basis van de 145 sites die we hebben weerhouden voor ons kwantitatief onderzoek, bekomen we de volgende resultaten.

Status leenhouder	Aantal sites			Totaal
	=1	>1		
	1	2	3	
Adel	35	9	6	71
%	36,84%	69,23%	75%	48,97%
Onzeker	11	1	-	13
%	11,58%	7,69%	-	8,97%
Niet-adel	49	3	2	61

100 Er zijn uiteraard nog andere vormen van status voorhanden, zoals juridische status (poorter of vrijlaat) etc.

101 E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*. Voor een deelstudie betreffende één adellijke familie (bestaande uit de hoofdtak en de zijtakken), zie bijv. J. VAN ACKER, 'De familie van Stavele (1298-1603) in de kasselrijen van Veurne en Kortrijk. Bijdrage tot de studie van de Vlaamse adel na 1300', in: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, nieuwe reeks, 54 (1988), p. 5-242.

102 F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 532. Voor de uitgave van dit doctoraat, zie: F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie. De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 2010, p. 338.

103 F. BUYLAERT, J. DUMOLYN, P. DONCHE, E. BALTHAU en H. DOUXCHAMPS (red.); 'De adel ingelijst. "Adelslijsten" voor het graafschap Vlaanderen in de veertiende en de vijftiende eeuw', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 173 (2007), p. 47-187.

104 We wensen hier nogmaals F. Buylaert uitdrukkelijk te bedanken voor het beschikbaar stellen van zijn gegevens voor en zijn hulp bij ons onderzoek. Zonder dit onontbeerlijke werkinstrument en zijn hulpvaardigheid was deze studie niet mogelijk geweest.

%	51,58%	23,08%	25%	42,07%
Totaal	95	13	8	145

Tabel 3. Aantal sites en aandelen adel, overgangsfijuren en niet-adel, gebaseerd op het leenregister van 1501

Van de 145 weerhouden sites waren er 95 (65,52%) die door evenzoveel leenhouders in leen werden gehouden. Deze 95 sites werden dus gehouden door 95 leenhouders die één site in leen hielden. Een verdere 50 sites ($13 \times 2 + 8 \times 3$, dus 50 of 34,48% van het totaal) was in handen van 21 leenhouders. Er waren m.a.w. 50 sites in handen van 21 leenhouders die meer dan één site in leen hielden.

Globaal genomen liggen de verhoudingen tussen adel en niet-adel vrij dicht bij elkaar, met een licht voordeel voor de adel: van de 145 sites zijn er 71 (of 48,97%) in handen van de adel, tegenover 61 (of 42,07%) niet-edelen en 13 (8,97%) onzekere figuren (d.w.z. figuren waarvan we niet met zekerheid kunnen zeggen dat ze aan het begin van de 16de eeuw tot de adel behoorden, maar waar rond dezelfde tijd mensen met een gelijkklidende of misschien dezelfde geslachtsnaam veredelden). Bij de onderverdelingen zijn de verhoudingen scherper afgetekend. Van de 95 sites die in handen waren van een leenhouder die één site in leen hield, waren er 35 (of 36,84%) in handen van de adel, tegenover 49 (of 51,58%) niet-edelen. Van de 50 sites die in handen waren van de 21 leenhouders die meer dan één site in leen hielden, waren er 36 (of 72% van 50) in handen van de adel. Met andere woorden: bijna drie vierden van deze sites is in handen van de adel, tegenover iets meer dan een derde van de sites die kunnen toegeschreven worden aan een leenhouder die één site in leen houdt. Concreet impliceert dit dat bij de leenhouders die één site in leen houden de niet-edelen een iets groter aandeel vertegenwoordigen, en dat de adel een (veel) groter aandeel heeft bij de leenhouders die meer dan één site in leen hielden.

Dit is natuurlijk vrij abstract. Elke site wordt immers als één eenheid beschouwd met een gelijk 'gewicht', d.w.z. dat alle sites gelijkwaardig worden geacht. Factoren die van invloed zijn op het (relatieve) belang van de site, zoals de oppervlakte, het aantal achterlenen en de rechten die aan de site verbonden waren wor-

den hier niet beschouwd, terwijl deze wel degelijk van invloed zijn op de relatieve waarde (het 'gewicht') van de sites.

Eén van de belangrijkste elementen bij het bepalen van de (relatieve) sociale betekenis van elke site is de *oppervlakte van de site*. Aangezien de adellijke staat voornamelijk met de inkomsten uit het grootgrondbezit werd bekostigd, is het interessant om eens te kijken welke oppervlakte bij de sites hoorde, en wat de verhoudingen zijn tussen edellieden en niet-edellieden. Er zijn twee verschillende manieren om de onderlinge bezitsverhoudingen tussen adel en niet-adel te berekenen: op het niveau van de site, en op het niveau van de leenhouder. In de voorgaande paragraaf hebben we er reeds op gewezen dat de verhouding tussen de 145 sites uit onze populatie en de leenhouders niet steeds 1:1 bedraagt omdat er leenhouders zijn die meer dan één site in leen houden. Als we de bezitsverhoudingen berekenen op het niveau van de site, wordt elke site als één eenheid geteld (vast). In het geval dat meerdere sites door één leenhouder in één hand worden verenigd, wordt deze leenhouder dus meerdere malen geteld (variabel). Deze eerste manier van berekening laat toe na te gaan welke de oppervlakte is die hoorde bij elke site die in leen werd gehouden door edelen, onzekere figuren en niet-edelen. We kunnen de bezitsverhoudingen ook berekenen op het niveau van de leenhouder, d.w.z. dat de sites die in één hand verenigd zijn worden samengeteld (variabel) en de leenhouder als één eenheid wordt beschouwd (vast). Op basis van deze tweede berekening kunnen we vaststellen hoe groot de oppervlakte was die door een leenhouder uit één van de drie categorieën in leen werd gehouden, althans voor wat betreft de oppervlakte van de grond geassocieerd met een site. De oppervlakte die hier wordt vermeld is overgenomen uit de leenregisters, en slaat op het grondgebied dat rechtstreeks bij de site hoorde (het zgn. *fancier*). Een deel van de oorspronkelijke oppervlakte van het leen kon evenwel verder in leen worden uitgegeven, waardoor die opp. feitelijk aan dat leen werd onvreemd. De oppervlakte die werd ingenomen door achterlenen werd niet consequent vermeld, en hebben we hier ook niet weerhouden.¹⁰⁵ Voor de

¹⁰⁵ Deze oppervlakte kon vrij aanzienlijk zijn en soms groter zijn dan het eigenlijke fancier van dat leen. Zie ook voetnoot 116 van deze bijdrage.

omzetting van gemeten, lijnen en roeden maakten we gebruik van de volgende eenheden: 1 gemet = 3 lijnen = 300 roeden, waarbij 1 (Brugs) gemet gelijk is aan 4423,68m² of 0,44 ha.¹⁰⁶

We weten evenwel niet van alle 145 sites de juiste oppervlakte: van 2 sites weten we deze oppervlakte niet uit de leenregisters. Het gaat hier om de (grote) heerlijkheden Praet en Maldegem.¹⁰⁷ Hoewel we de oppervlakte van deze 2 sites bij benadering zouden kunnen berekenen op basis van gegevens uit andere bronnen en/of extrapolaties uit eerdere leenregisters, meenden we dat het correcter zou zijn om deze sites voor de berekening van de oppervlakte uit de populatie weg te laten. Niet alleen de oppervlakte van de site is van belang, maar uiteraard ook de manier waarop die oppervlakte gebruikt wordt. Helaas worden we hier zelden over geïnformeerd, waardoor het niet mogelijk is om het grondgebruik in de vergelijking op te nemen.¹⁰⁸

Status leenhouder	Totale oppervlakte (ha)
Adel	2438,89
%	69,20%
Onzeker	296,25
%	8,41%
Niet-adel	789,11
%	22,39%
Totaal	3524,24
%	100%

Tabel 4. Aandeel in de totale oppervlakte van adel, overgangsfijguren en niet-adel, gebaseerd op het leenregister van 1501

106 Zie hiervoor P. VANDEWALLE, *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg* (Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis 82), Gent, 1984, p. 70.

107 SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 199r en 212v.

108 Afen toe geeft men wel algemene omschrijvingen, die echter niet toelaten om het landgebruik nauwkeurig te reconstrueren. Van de heerlijkheid Lichtervelde, bijvoorbeeld, werd in het register van 1501 gezegd dat het 150 gemeten (=66,36 ha) groot was en dat die volledige oppervlakte bestond uit "busschen mersschen ende winnende lant [ende] eene groote quanteteyt van velde", maar daarbij wordt niet gespecificeerd hoe groot de oppervlakte was die werd ingenomen door elk van deze vormen van landgebruik, noch wordt vermeld welke gewassen geplant werden op het 'winnende lant' of wat de (jaarlijkse) opbrengst was. Zie SAB, Leenhof Brug Brugge, nr. 519 (1501), f. 211r-v.

Bij 143 van de 145 sites hoorde in totaal zo'n 3524,24 ha. Van deze oppervlakte was meer dan twee derden (69,20%) in handen van de adel, terwijl niet-edelen goed waren voor één vierde tot één vijfde van deze oppervlakte (22,39%). Als we in herinnering brengen dat edelen goed zijn voor net niet de helft (48,97%) van het totale aantal (145) sites en daarbij een licht overwicht vertegenwoordigen op de niet-edelen (42,07%) zijn de verhoudingen m.b.t. de oppervlakte die bij elke site hoorde veel scherper afgetekend. Edelen mogen dan een aandeel van 49% vertegenwoordigen in het totale aantal sites (145), maar zijn goed voor 69% van de totale oppervlakte die bij die sites (143) hoorde, terwijl niet-edelen goed waren voor 42% van het totale aantal sites (145) en maar voor 22% van de totale grondoppervlakte.¹⁰⁹

Deze aanzienlijke verschillen wijzen er mogelijk op dat edelen eerder met grote sites kunnen geassocieerd worden (d.w.z. met een grote oppervlakte) terwijl niet-edelen eerder met kleine(re) sites in verband kunnen worden gebracht (d.w.z. met een kleine(re) oppervlakte). Dit blijkt ook duidelijk wanneer we de gemiddelde oppervlaktes berekenen die bij de sites hoorden, en de gemiddelde oppervlakte die een leenhouder in leen hield (althans, wat betreft de oppervlakte die bij de sites hoorde).

Status leenhouder	Opp. per site	
	Gemiddelde (ha)	Mediaan (ha)
Adel	35,35	21,01
Onzeker	22,79	19,46
Niet-adel	12,94	9,73
Algemeen	24,65	14,64

Tabel 5. Gemiddelde oppervlakte en mediaan, per site, gebaseerd op het leenregister van 1501

Uit boven- en onderstaande tabellen blijkt dat bij één van de 143 sites gemiddeld 24,65 ha hoorde, en dat een leenhouder (ongeacht

109 Deze cijfers zijn nog vrij conservatief voor wat de adel betreft, omdat de (grote) heerlijkheden Maldegem en Praet, die beiden door edelen in leen werden gehouden, in deze cijfers niet zijn opgenomen. De heerlijkheid Praet zou bijvoorbeeld zo'n 197 bunder of 591 gemeten (261,44 ha) groot zijn geweest. Zie hiervoor A. VERHOUTSTRAETE en A. RYSERHOVE, *Leenroerig overzicht van Aalter en Knesselare*, Maldegem, 1965, p. 8-26.

zijn status) gemiddeld 30,38 ha in leen hield (tenminste, voor zover die oppervlakte bij de site werd gerekend). Wanneer we de status van de leenhouder beschouwen blijken deze cijfers aanzienlijk te verschillen van het (algemeen) gemiddelde: bij een site die door een edelman in leen werd gehouden hoorde gemiddeld een oppervlakte van 35,35 ha, tegenover een gemiddelde opp. van 12,94 ha bij een site die in handen was van een niet-edelman.

Status leenhouder	Opp. per leenhouder	
	Gemiddelde (ha)	Mediaan (ha)
Adel	49,77	31,85
Onzeker	24,19	22,12
Niet-adel	14,61	9,95
Algemeen	30,38	15,89

Tabel 6. Gemiddelde opp. en mediaan, per leenhouder, gebaseerd op het leenregister van 1501.

Een adellijke leenhouder bezat gemiddeld 49,77 ha (bij de site) tegenover 14,35 ha voor een niet-adellijke leenhouder. Dit geeft aan dat sites die door edelen in leen werden houden gemiddeld inderdaad over een (redelijk wat) grotere oppervlakte beschikten dan sites die door niet-edelen in leen werden gehouden. Hoewel het aandeel van edelen en niet-edelen vrij dicht bij elkaar ligt wat betreft het totale aantal sites (resp. 48,97% en 42,02%) beschikten de edelen niet alleen over meer dan 2/3 van de totale opp. (tegenover 1/4 à 1/5 voor niet edelen) maar doorgaans ook over een gemiddeld grotere oppervlakte per site dan niet-edelen.

Gemiddelden zeggen natuurlijk niet zoveel. We duiden deze algemene cijfers door ze op te delen in verschillende categorieën naargelang de grootte van de sites. Als basis voor deze onderverdeling nemen we de categorisering in kleingrondbezit (0-10 ha), middelgroot grondbezit (10-25 ha) en grootgrondbezit (25+ ha) zoals dit voorgesteld is door P. Vandewalle voor Veurne-ambacht tijdens de vroegmoderne tijden.¹¹⁰ Deze categorieën zijn aangepast en verfijnd door T. Soens voor zijn onderzoek naar de bezitsver-

110 P. VANDEWALLE, *De geschiedenis van de landbouw in de kasselrij Veurne (1550-1645)*, Brussel, 1986, p. 415, in het bijzonder p. 120-121.

houdingen in de kustvlakte tussen 1280 en 1580, door de categorie kleingrondbezit (0-10 ha) te herleiden tot beperkt grondbezit (0-5 ha) en kleingrondbezit (5-10 ha).¹¹¹ Omdat een vierde van de 143 sites die voor dit onderdeel worden bestudeerd binnen de laatste categorie valt, nl. deze van het grootgrondbezit (25+ha) hebben we deze nog verder willen verfijnen door er de categorieën, 25-50 ha, 50-100 ha en 100+ha aan toe te voegen. Deze laatste opdelingen zijn grotendeels arbitrair, maar hebben het voordeel dat ze het beeld wat betreft de laatste categorie (25+ ha) scherper stellen. De laatste categorie (100+ ha) werd wenselijk geacht vanwege de aanzienlijke oppervlakte van enkele heerlijkheden die het algemeen beeld kunnen vertekenen.¹¹²

Status leenhouder	Oppervlakte per site					
	0-5	5-10	10-25	25-50	50-100	100+
Adel	6	12	21	16	10	4
%	33,33%	35,29%	42%	64%	71,43%	100%
%	34,61%		"	73,17%		
Onzeker	-	3	6	3	1	-
%	-	8,82%	17,65%	12%	7,14%	-
%	5,77%		"	9,76%		
Niet-adel	12	19	23	6	1	-
%	66,67%	55,88%	46%	24%	7,14%	-
%	59,61%		"	17,07%		
Totaal (sites)	18	34	50	25	12	4

Tabel 7. Oppervlakte van het foncier van 143 sites, gebaseerd op het leenregister van 1501

Iets meer dan een derde (18+34 of 36,36%) van het totale aantal sites (143) bemat een oppervlakte kleiner dan 10 ha. Nog iets meer dan een derde (34,97%) kan onder de noemer middelgroot grond-

111 T. SOENS, *De spade in de dijk? Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaamse kustvlakte (1280-1580)*, Gent, 2009, p. 359, in het bijzonder p. 73-74.

112 Zo was de heerlijkheid Assebroek 483 gemeten, 2 lijnen en 79 roeden groot (of 214,08 ha) en bemat de heerlijkheid Oostkamp niet minder dan 700 gemeten (of 309,66 ha). Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 195r-196v en 204r. Ook de reeds eerder vermelde heerlijkheden Praet en Maldegem – waarvan de grootte ons niet werd meegedeeld in het register – vallen binnen deze categorie.

bezit worden geplaatst, en iets meer dan een vierde (25+12+4 of 28,67%) valt onder grootgrondbezit. Er zijn twee duidelijke tendensen merkbaar naarmate de oppervlakte van de site toeneemt: het groeiend aandeel van de adel en het dalend aandeel van de niet-adel. Wat het kleingrondbezit betreft (< 10ha) zijn de niet-edelen duidelijk in de meerderheid t.o.v. de edelen. Van de sites kleiner dan 10 ha is 34,61% in handen van de adel, terwijl 59,61% kan toegeschreven worden aan niet-edelen. Bij de categorie middelgroot grondbezit (10-25 ha) zijn de verhoudingen tussen beide ongeveer gelijk, met een licht voordeel voor de niet-adel (42% adel tegenover 46% niet-adel). In de categorie grootgrondbezit (> 25 ha) valt het overwicht van de adel t.o.v. de niet-adel duidelijk op. De adel is goed voor zowat drie vierden van deze categorie (73,17%), tegenover minder dan een vijfde voor de niet-adel (17,07%). Het klopt dus dat edelen eerder met de grote(re) sites (> 25 ha) kunnen geassocieerd worden en dat niet-edelen eerder de kleine(re) sites (> 10 ha) voor hun rekening namen. In de categorie middelgroot grondbezit zijn de verhoudingen vrijwel gelijk. Men mag deze tendensen echter niet overschatten: 25,09% of één vierde van alle sites die hier in adellijke handen waren vielen nog steeds onder de noemer klein grondbezit (0-10 ha), terwijl 'maar' 43,48% van de sites (25+ ha) die door edelen in leen werden gehouden tot het grootgrondbezit mogen gerekend worden. Omgekeerd viel 50,82% van de sites die gehouden werden door niet-edelen onder de noemer klein grondbezit (0-10 ha) en maar 11,48% kon tot het grootgrondbezit (25+ ha) worden gerekend.

Deze cijfers zijn gebaseerd op een berekening die elke site als één eenheid beschouwt (vast) terwijl de leenhouder als variabele wordt gebruikt. Bovenstaande cijfers vertellen ons dus iets over de oppervlakte die bij elke site hoorde, afhankelijk van wie de site in leen hield (adel of niet-adel). Laat ons vervolgens eens berekenen wat de oppervlakte is die elke leenhouder in leen hield, afhankelijk van zijn status, waarbij de site als variabele wordt beschouwd (bij de leenhouders die meer dan één site in leen hielden wordt de oppervlakte dus samengeteld).

Status leenhouder	Oppervlakte per leenhouder					
	0-5	5-10	10-25	25-50	50-100	100+
Adel	3	8	13	7	11	7
%	21,43%	29,63%	37,14%	41,18%	73,33%	100%
%	26,83%		"	64,10%		
Onzeker	-	3	5	3	1	-
%	-	11,11%	14,29%	17,65%	6,67%	-
%	7,32%		"	10,26%		
Niet-adel	11	16	17	7	3	-
%	78,57%	59,26%	48,57%	41,18%	20%	-
%	65,85%		"	25,64%		
Totaal	14	27	35	17	15	7

Tabel 8. Oppervlakte die elke leenhouder in leen houdt, gebaseerd op 143 sites uit het leenregister van 1501

Hier doen zich ongeveer dezelfde tendensen voor als in de voorgaande tabel: naarmate de oppervlakte die in leen wordt gehouden toeneemt, stijgt het aandeel van de adel en daalt het aandeel van de niet-adel. In de categorie kleingrondbezit (< 10 ha) hebben de niet-edelen opnieuw een duidelijk overwicht (65,85%), en ditmaal ook een redelijk overwicht (48,57%) in de categorie middelgroot grondbezit (10-25 ha). De adel heeft respectievelijk 26,83% van de opp. van de sites die met kleingrondbezit geassocieerd kunnen worden in handen, en 37,14% van het middelgroot grondbezit. In de categorie grootgrondbezit zijn de aandelen van de adel en de niet-adel ongeveer vergelijkbaar voor wat betreft de oppervlakte tussen 25 en 50 ha (beiden 41,18%), maar vanaf 50+ ha valt opnieuw de dominantie van de adel op. In het algemeen heeft de adel voor de volledige categorie grootgrondbezit (> 25 ha) 64,10% van de sites die hiermee worden geassocieerd in handen, tegenover 25,64% niet-edelen.

De verschillen tussen edelen en niet-edelen zijn hier minder uitgesproken dan bij de eerste tabel, maar nog steeds duidelijk merkbaar. De niet-edelen hebben over het algemeen een minder uitgebreid grondbezit dan de edelen: 50,91% van de niet-adellijke leenhouders bezit een oppervlakte die kleiner is dan 10 ha, tegenover 22,45% van de adellijke bezitters. Omgekeerd bezit 51,02% van de adellijke bezitters een oppervlakte van meer dan 25 ha,

terwijl de niet-adellijke bezitters in die categorie (25+ ha) slechts 16,36% uitmaken. Hieruit besluiten we, weliswaar met enig voorbehoud, dat edelen eerder met grotere sites kunnen geassocieerd worden, en niet-edelen eerder met kleingrondbezit. Deze tendensen zijn echter niet absoluut.

Een ander waardevol element is het *aantal achterlenen* dat bij een site hoorde. Ook dit kan een (indirecte) indicatie zijn voor de (relatieve) sociale betekenis van een bepaalde site, zij het dat dit veel moeilijker te kwantificeren valt dan de vorige elementen (status en oppervlakte).¹¹³ Van de 145 sites die we hebben onderzocht, waren er 65 waar geen achterlenen aan verbonden waren, of waar we geen weet van hebben (er worden m.a.w. geen achterlenen vermeld).¹¹⁴ Van de overige 80 sites werden in totaal 2449 (!) achterlenen gehouden. De waarde en betekenis van deze achterlenen kon aanzienlijk verschillen en is allesbehalve eenvoudig vast te stellen. We hebben er eerder reeds op gewezen dat een heerlijkheid gerust een achterleen kon zijn.¹¹⁵ Verder worden we zelden ingelicht over de oppervlakte die deze achterlenen bestreken. In sommige gevallen kon deze gerust groter zijn dan de oppervlakte die rechtstreeks bij de site in kwestie hoorde.¹¹⁶

113 Zo hoorden bij het kasteel van Gistel 139 achterlenen, bij de heerlijkheid Vladslø (met het kasteel ter Heyde) 124. Van de heerlijkheid Maldegem hingen 131 achterlenen af, bij de heerlijkheid Merkem vinden we 119 achterlenen terug. De heerlijkheid Corvere (Woumen) had 136 achterlenen, het Zuidhof te Koekelare (met de heerlijkheid Pereboom in Kortemark) 69, het Oosthof te Koekelare 120. Bij het 'hof van Straten' te Varsenare hoorden 75 achterlenen, bij het 'Burggravensteen' te Cadzand niet minder dan 141. Bij het kasteel van Dudzele hoorden 72 achterlenen, het 'hof ter Beerst' had er 127, 'Kalkaerts leen' te Leffinge 80. Ook hier weer moet enig voorbehoud gemaakt worden tegen een al te absolute hiërarchische interpretatie: bij de heerlijkheid en het kasteel van Oostkamp, één van de grootste heerlijkheden uit onze onderzoekspopulatie, hoorden 'maar' 18 achterlenen. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 175v, 148r-v, 212v, 156r, 156v-157r, 168r-v, 168v, 191r, 51v-52v, 90r, 148v, 186r en 204r.

114 Bij twee sites worden in het register van 1501 geen of een onbepaald aantal achterlenen vermeld, daar waar dit in 1468 voor deze sites nog wel het geval is. Het gaat hier om het *hof ter Kalvekete* in Westkapelle (48 achterlenen) en het hof van *Meetkerke* in Meetkerke (15 achterlenen). Aangezien beide sites in het register van 1501 in handen waren van edelen mag men het cijfer voor deze categorie gerust conservatief noemen.

115 Cfr. de heerlijkheid Tillegem, bij Brugge. Deze vormde een achterleen van de heerlijkheid Voormezele bij Ieper, die op haar beurt van de Zale van Ieper afhing. Tillegem komt dus niet voor in de leenregisters van de Burg van Brugge.

116 Volgens het register van 1435 bezat Hector van Vlaanderen een leengoed in de parochie Schoondijke met een oppervlakte van 32 gemeten (14,16 ha). Van dit leen-

Status leenhouder	Totaal aantal achterlenen
Adel	1671
%	68,23%
Onzeker	442
%	18,05%
Niet-Adel	336
%	13,72%
Totaal	2449

Tabel 9. Totaal aantal achterlenen, gehouden van 80/145 sites.
Gebaseerd op het register van 1501

Hieruit blijkt dat meer dan twee derden van het totale aantal achterlenen (68,23%) opnieuw aan edellieden kan toegeschreven worden. Niet-edelen blijken goed voor nog geen 14% van het totale aantal, of iets meer dan een achtste. M.a.w.: van de 2449 achterlenen hield 68,23% van de achterleenhouders hun leen van een edelman, tegenover 13,72% van de achterleenhouders die hun leen hielden van een niet-edelman.

Het kwantificeren van achterlenen is allesbehalve een eenvoudige zaak, zelfs indien we de relatieve waarde van het achterleen buiten beschouwing laten en elk achterleen als één eenheid beschouwen. Er bestaat geen enkele rationele basis waarop een onderverdeling, die het aantal achterlenen per site analyseert, kan worden gefundeerd. Daarom hebben we hier geopteerd voor arbitraire onderverdelingen: geen achterlenen (0), weinig achterlenen (0-5, 5-10), een respectabel aantal achterlenen (10-25), redelijk wat achterlenen (25-50) en veel achterlenen (50+). Zoals gezegd heeft deze onderverdeling geen enkele rationele basis en de aldus verkregen resultaten moeten dan ook met enig voorbehoud worden geïnterpreteerd. Niettemin stelt deze onderverdeling ons in staat om (bij benadering) enig licht te werpen op de onderlinge verhoudingen.

goed waren 51 achterlenen afhankelijk, die samen een oppervlakte van 242 gemeten (107,05 ha) besloegen. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518 (1435), f. 37r. Datzelfde leenregister beschrijft een leen in Cadzand, gehouden door Adriaan van Reimerswale, dat 72 gemeten 1 lijn en 83 roeden groot is (32,12 ha) en waarvan de achterlenen (een onbepaald aantal) zich over niet minder dan 400 gemeten (176,95 ha) uitstrekten. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 518, f. 48r.

Status leenhouder	Aantal achterlenen per site					
	0	0-5	5-10	10-25	25-50	50+
1501	0	0-5	5-10	10-25	25-50	50+
Adel	33	8	3	7	7	13
%	50,77%	38,10%	17,65%	46,67%	70%	76,47%
%	"	28,95%		"	74,07%	
Onzeker	4	1	2	3	-	3
%	6,15%	4,76%	11,76%	20%	-	17,65%
%	"	7,89%		"	11,11%	
Niet-adel	28	12	12	5	3	1
%	43,08%	57,14%	70,59%	33,33%	30%	5,88%
%	"	63,16%		"	14,81%	
Totaal	65	21	17	15	10	17

Tabel 10. Aantal achterlenen, onderverdeeld per categorie.
Gebaseerd op het register van 1501

Zoals gezegd zijn er 65 sites (van de 145) of 44,83% waar geen achterlenen aan verbonden zijn. De verhoudingen tussen adel en niet-adel liggen hier vrij dicht bij elkaar: 50,77% van de sites zonder achterlenen is in handen van de adel, tegenover 43,08% voor de niet-adel. Bij de sites met weinig achterlenen (0-5 en 5-10) vertegenwoordigen de niet-edelen opnieuw een overwicht (63,16%) t.o.v. de edelen (28,95%). Bij 10-25 achterlenen is het aandeel van de edelen (46,67%) hoger dan dat van de niet-edelen (33,33%). Vanaf 25 achterlenen bemerken we opnieuw de zeer sterke aanwezigheid van de edelen (74,07%), terwijl het aandeel van de niet-edelen verder verzwakt (14,81%). Sites met vrij veel achterlenen (25+) zijn dus vaak in handen van edelen. Dit moet evenwel genuanceerd worden, want voor de kleinste categorieën (0 en 0-5) liggen de verhoudingen niet zo heel ver uit elkaar. Edelen hadden dus niet alleen een (relatief) overwicht wat betreft de grote(re) sites (althans wat oppervlakte betreft), maar ook ten aanzien van de sites met de meeste achterlenen.

Als laatste element van belang onderscheiden we de (*heerlijke*) *rechten*. Er kunnen heel wat van deze rechten worden onderscheiden.¹¹⁷

117 Voor een overzicht van de verschillende (soorten) rechten die in leen kunnen worden gehouden, zie R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 219-264. Zie ook A. JANSE, *Ridderschap in Holland*, p. 146-155.

De belangrijkste zijn de justitiële rechten, d.w.z. deze die juridische rechtsmacht aan de bezitter verlenen. Hierbij onderscheiden we eerst en vooral de heerlijkheden, maar ook aan bepaalde ambtslenen waren justitiële rechten verbonden, echter zonder dat dit een heerlijkheid *strictu sensu* vormde. Het belangrijkste voorbeeld hiervan is het recht om een amman of schout voor een bepaald gebied te benoemen.¹¹⁸ Verder, en apart van de justitiële rechten, kunnen nog heel wat andere rechten van vooral economische aard worden onderscheiden: het visrecht binnen een bepaald gebied, het vogelrecht, het recht op patrijzen, het recht om zwanen te houden en het (molen)recht dat de inwoners van een bepaald gebied verplichtte hun graan op de molen van de bezitter van het (molen)recht te (laten) malen.¹¹⁹ Het tolrecht was een belangrijk recht voor edelen (omdat zij hier inkomsten aan ontleenden) maar in de praktijk blijken de meeste tolrechten niet aan sites gekoppeld.¹²⁰ Deze

118 Voor het belang van heerlijkheden voor de adel, zie F. BUYLAERT, *et al.*, 'Sumptuary legislation'. Over ammans en schouten, zie A.F.C. KOCH, 'De ambtenaren in Vlaanderen in de middeleeuwen', in: A.F.C. KOCH en J. KRUISHEER. (red.), *Tussen Vlaanderen en Saksen: uit de verspreide geschiedkundige geschriften van A.F.C. Koch (1923-1990)*, Hilversum, 1992, p. 80-106.

119 Het economisch belang van dergelijke rechten is niet altijd even makkelijk te peilen. Zie E. THOEN, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen*, p. 453, 474. Voor het (ban)molenrecht, zie *ibid.*, p. 455-470. Van de vijf hier weerhouden molenrechten waren er vier van *vrije molage*, wat inhield dat de inwoners van het gebied waarvoor de *vrije molage* gold niet enkel verplicht waren hun graan op de molen van de heer te laten malen, maar er bovendien geen graan van buitenaf zonder zijn toestemming mocht worden ingevoerd. Dit was het geval met de molenrechten die behoorden tot de heerlijkheden Assebroek, Lichtervelde, Maldegem en bij het kasteel van Uitkerke, dat de *vrije molage* in Blankenberge bezat. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 195r-196v, 211r-v, 212v en 103r. Een heikel punt is natuurlijk de mate waarin deze rechten theoretisch waren dan wel in de praktijk toegepast werden. Enkel van de *vrije molage* te Blankenberge weten we dat ze in praktijk gebracht werd, omdat er verzet tegen ontstond bij de excessieve molenrechten die de heer van Uitkerke eiste. Zie F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie (onuitgegeven doctoraatsverhandeling)*, p. 270.

Twee van deze molenrechten (waaronder het enige dat niet uit de *vrije molage* bestond) hadden bovendien het *windrecht*, wat impliceerde dat men na toelating van de heer (mits betaling) een molen mocht oprichten binnen diens gebied. Dit is het geval met de heerlijkheden Assebroek en te Walle in Beernem. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 195r-196v en 202v-203r.

120 Voor de betekenis van tollens voor de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel, zie F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie (onuitgegeven doctoraatsverhandeling)*, p. 263-274. Zie ook E. THOEN, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen*, p. 453. Over het tolrecht te Brugge, zie G. RENSON, 'Het tolrecht te Brugge tot de jaren 1500', in: *Miscellanea J. Gessler*, vol. 1, Deurne, 1948, p. 1044-1060. Een aantal invloedrijke

(vnl. economische) rechten zijn van de justitiële rechten te onderscheiden, omdat ze de bezitter of leenhouder geen rechtsmacht verschafte en dus ook minder prestigieus waren.

De meeste van deze niet-justitiële rechten zijn eerder moeilijk te kwantificeren, niet enkel omdat ze niet steeds (even duidelijk) worden vermeld, maar ook (en des te meer) omdat zelfs als ze worden weerhouden, er een groot verschil is wat de invulling ervan betreft. Het hoeft geen betoog dat het visrecht binnen een niet nader bepaald ambacht, dat heel wat parochies omvatte, heel wat lucratiever was dan het visrecht dat zich uitstreckte over een tiental meters in een lokale waterloop. Echt gefundeerde statistische uitspraken kunnen we hier dus niet over doen. We hebben ze echter wel weerhouden, omdat de meeste van deze rechten in de praktijk gekoppeld blijken aan sites die ook over juridische rechtsmacht beschikten (heerlijkheden of ambtslenen). Ook het recht om zwanen te houden hebben we hier weerhouden, omdat dit wel degelijk als prestigieus werd ervaren.¹²¹ Het dient echter benadrukt dat het hier steeds een selectie aan rechten betreft, want zeker niet elk van deze rechten was aan een site verbonden.

Bij een recente peiling zijn in het Brugse Vrije tijdens de late middeleeuwen tussen de 40 en 60 heerlijkheden geattesteerd.¹²² Niet elk van deze heerlijkheden werd direct van de Brugse Burg in leen gehouden.¹²³ Voor een vijftiwintigtal heerlijkheden is dat wel het

adellijke geslachten dankten hun opkomst, rijkdom en invloed niet in het minst aan lucratieve tollens, bv. de familie van Gistel (Grote Tol van Brugge), de familie van Gruuthuse (gruutrecht in Brugge en het Vrije), de baronnen van Pamele (tolrecht op de Speie). Zie hiervoor de analyse van F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie (onuitgegeven doctoraatsverhandeling)*, in het bijzonder p. 271. Bij het kasteel van Gistel hoorde de tol in Gistel en Gistel-ambacht (SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 175v). Bij de heerlijkheden Maldegem en Pereboom in Kortemark hoorde de tol binnen die respectieve heerlijkheden (*ibid.*, f. 202v en 168r-v). De heer van Assebroek had recht op de derde penning van het "calsijde ghelde" die geheven werd op de (geladen) wagens die Brugge binnenreden via de Gent- en Katelijnepoort (*ibid.*, f. 195r-196v).

121 Zie F. BUYLAERT, *et al.*, 'Sumptuary legislation', p. 10. Dit werd reeds geciteerd bij R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 255.

122 F. BUYLAERT, *et al.*, 'Sumptuary legislation', p. 17-18. Een (verouderd) overzicht van de heerlijkheden vindt men ook bij E. VAN DEN BUSSCHE, 'Les seigneuries de la cour féodale du Bourg de Bruges', in: *La Flandre*, 16 (1885), p. 57-76.

123 De heerlijkheid Tillegem, gelegen in de buurt van Brugge, was bijvoorbeeld een achterleen van de heerlijkheid Voormezele bij Ieper. Cfr. J. DE SMET, 'De verkoop

geval. Die heerlijkheden die verbonden waren aan een site hebben we hier weerhouden. Een klein aantal (tussen de 5 en 10) hebben we niet weerhouden omdat we ze noch aan structuren, noch aan microtoponiemen kunnen koppelen.¹²⁴ Hoewel dat wel degelijk relevant is voor de invulling van de justitiële rechtsmacht hebben we hier de verschillende soorten rechtsmacht (laag, middel, hoog) niet in rekening gebracht omdat dit niet altijd duidelijk wordt omschreven in de registers. In de praktijk blijken redelijk wat van de bezitters van deze heerlijkheden te beweren dat ze de hoge rechtsmacht hebben, hetgeen natuurlijk niet noodzakelijk een volledig accurate weerspiegeling is van de werkelijkheid. Naast de heerlijkheden waren er zeven sites (negen met de heerlijkheden erbij) waar een ambtsleen, in de vorm van een ammanie (het recht om een amman te benoemen) voor één of meerdere ambachten aan was verbonden.¹²⁵ We hebben deze rechten, samen met de niet-

van de Heerlijkheid Tillegem in 1285', in: *Brugs Ommeland*, 2 (1965), p. 66 en IDEM, 'Twee akten over de verkoop van de heerlijkheid Tillegem 1285', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 150 (1968), p. 204-212.

124 Een voorbeeld van een heerlijkheid die we niet hebben weerhouden is de heerlijkheid St.-Joris-ten-Distele, die volgens het leenregister van 1501 in leen werd gehouden door mer Jan de Baenst, heer van St.-Joris. Deze was ook heer van de heerlijkheden Zotschore en Ter Walle in Beernem, en in die hoedanigheid hebben we hem wel (tweemaal) weerhouden. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 203v, 202r-v en 202v-203r. Een ander voorbeeld is de heerlijkheid van Middelburg-in-Vlaanderen, die in 1468 en 1501 voorkomt, maar niet in 1435. Zie RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 93r (optekening afgebroken) en SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), f. 63r-64r.

125 In het leenregister van 1501 vinden we de volgende terug: bij de heerlijkheid Oostkamp hoorde de ammanie van het ambacht, bij de heerlijkheid Maldegem hoorde de ammanie van dat ambacht. De ammanie van Varsenare hoorde bij het 'hof van Straten' in die parochie, de ammanieën van Straten en Houtave hoorden dan weer bij het 'goed van Straten' te Straten. De ammanie van Meetkerke hoorde bij het 'hof van Meetkerke', de ammanie van Esen en Zarren hoorde bij een site in de parochie Esen. De ammanie van Zedelgem hoorde bij het 'hof van Zedelgem', terwijl bij het 'hof van Uitkerke' de ammanie van Uitkerke ambacht hoorde, alsook het schoutdom van Blankenberge. De ammanie bij Dudzele hoorde niet bij het kasteel van Dudzele, maar wel bij een andere site in die parochie. Zie SAB, Leenhof Burg Brugge, nr. 519 (1501), resp. f. 204r, 212v, 191r, 193r, 155av-156r, 161r, 186r, 103r, 93r. Tot en met 1468 was de ammanie van 's Heer Woutermansambacht bovendien verbonden aan het stamgoed van de familie 'van Gent' in dat ambacht. Zie RAB, Leenhof Burg, nr. 64 (1468), f. 167v-168r. De ammanieën van de meeste andere ambachten werden ook in leen gehouden, maar deze waren niet aan sites gekoppeld. Het valt op dat elk van de hier vermelde ammanieën gekoppeld was aan het stamgoed van een adellijke familie, hetgeen suggereert dat ze dit recht op een bepaald tijdstip verworven of gekregen hebben en er misschien (deels) hun adellijke status

justitiële rechten in onderstaande tabel weerhouden. De letters H en A staan respectievelijk voor 'heerlijkheid' en 'ammanie'. M staat voor molenrecht, Vi voor Visrecht en Vo voor vogelrecht. P staat voor patrijsrecht, en Z voor zwaanrecht. Tol staat uiteraard voor tol. We benadrukken nogmaals dat de voornaamste rechten (voor de status van de eigenaar) de justitiële rechten waren, en dat de overige rechten eerder vanuit economisch dan sociaal belang belangrijk zijn. Dan nog mag de betekenis van deze vnl. economische rechten niet overschat worden.¹²⁶

Status leenhouder	(Heerlijke) rechten verbonden aan sites							
	H	A	M	Vi	Vo	P	Z	Tol
Adel	16	7	4	16	6	2	4	4
Onzeker	4	1	-	-	-	-	-	-
Niet-adel	-	1	-	-	-	-	-	-
Totaal	20	9	4	16	6	2	4	4

Tabel 11. (Heerlijke) rechten, verbonden aan sites uit het leenregister van 1501

Minstens drie vierden van de heerlijkheden blijkt in handen van edelen te zijn, een kleine 20% is in handen van niet-edelen (interessant is dat het hier alle figuren betreft die we niet zonder meer niet-edelen kunnen noemen, maar waarvan rond die tijd mensen met een gelijkkluidende of misschien dezelfde geslachtsnaam tot de adel gingen behoren). Hetzelfde fenomeen doet zich voor bij de ambtslenen die aan sites waren gekoppeld. Wat betreft de andere rechten is het overwicht van de adel eveneens duidelijk, doch hier moeten we ons hoeden voor al te verregaande extrapolaties. Eerst en vooral is het zo dat het merendeel van de hier beschouwde an-

aan ontleenden, vergelijkbaar met het belang van de justitiële rechtsmacht in de vorm van heerlijkheden voor de adellijke status in de late middeleeuwen (cfr. F. BUYLAERT, *et al.*, 'Sumptuary legislation', *ter perse*). We plannen een bijdrage over dit fenomeen.

126 Opnieuw worden we hier geconfronteerd met een ernstig gebrek aan onderzoek. Zo kan men de vraag stellen naar de aanwezigheid van molens (en molenrechten) op het platteland en het verband met eventuele machtsstructuren. Hoewel van een aantal molens geweten is dat ze middeleeuwse voorlopers hadden, is er tot op heden geen systematisch overzicht naar middeleeuwse molens gevoerd. Voor een overzicht van de West-Vlaamse molens, zie L. DEVLIEGHER, *De molens in West-Vlaanderen*, Brugge, 1984 (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 9), p. 447. Zie verder het tijdschrift *Molenecho's*.

dere rechten gekoppeld waren aan heerlijkheden, en anderzijds laat de precieze (economische dan wel sociale) betekenis van vele van deze niet-justitiële rechten zich raden door hun specifieke invulling.

In onderstaande tabel hebben we de verschillende rechten even uitgesplitst per locatie. We hebben alleen die sites weerhouden waar minstens één recht aan verbonden was. We hebben ook de grootte en het aantal achterlenen van deze sites weerhouden om het belang ervan duidelijk te maken.

Locatie/microtoponiem	Heerlijkheden en heerlijke rechten, grootte en achterlenen									Grootte (ha)	Achterleen
	H	A	M	Vi	Vo	P	Z	T			
Lichtervelde	X		X	X	X	X	X			66,36	72
Assebroek	X		X					X		214,08	58
Westcleyhem (Zuikerkerke)	X			X	X		X			14,65	13
Koekelare				X	X	X	X			176,95	120
Boneem (St. Kateline bij Damme)				X			X			20,24	5
Maldegem	X	X	X	X	X			X		-	131
Erkegem (Oostkamp)	X			X						44,24	-
Oostkamp	X	X		X						309,66	18
Te Walle (Beernem)	X		X	X						27,28	2
Hof te Straten (Varsenare)		X		X						26,54	75
Kasteel van Gistel				X	X			X		26,54	139
Pereboom (Koekelare)	X			X				X		22,12	69
Merkem	X			X						107,05	119
Meetkerke		X		X						18,14	-
Kalvekete (Westkapelle)	X			X						44,24	-
Moerkerke	X			X						50,11	25
Uitkerke		X	X							80,04	11
Zedelgem		X								1,77	20
Esen		X								17,69	103
Dudzele		X								31,85	-

Locatie/micro-toponiem	Heerlijkheden en heerlijke rechten, grootte en achterlenen									Grootte (ha)	Achterleen
	H	A	M	Vi	Vo	P	Z	T			
Cornere (Woumen)	X									68,65	136
Aveschoot (Lembeke)	X									112,80	-
Praet (Oedelem)	X			X	X					-	100
Ruddervoorde	X									22,12	12
Gentbrugge (Ruddervoorde)	X									44,24	-
Zotschore (Beernem)	X									33,47	-
Koudebroek (Ruddervoorde)	X									35,39	1
Vladslo	X									24,33	124
Wulfsberge (Oedelem)	X									22,56	7
Goed van Straten (Straten)		X								22,12	-
Totaal	20	9	5	16	6	2	4	4		1711,86	1360

Tabel 12. Heerlijkheden en heerlijke rechten, gekoppeld aan grootte en aantal achterlenen, gebaseerd op het leenregister van 1501

Van de dertig sites die we hier hebben weerhouden, kunnen er 18 in de categorie grootgrondbezit (> 25 ha) worden ondergebracht. Nog eens negen sites kunnen we tot het middelgroot grondbezit (10-25 ha) rekenen. Van twee sites weten we de oppervlakte niet, en slechts één site behoort tot het klein grondbezit (< 10 ha). Van deze dertig sites beschikten er 13 over meer dan 25 achterlenen, en nog eens vijf over meer dan tien achterlenen. Vier sites hadden minder dan tien achterlenen, en nog eens acht sites hadden geen achterlenen (of we weten het juiste aantal niet). Als we de totale grootte en het totale aantal achterlenen van deze sites bekijken valt het collectieve belang ervan op: de totale grootte van deze (28 van de 30) sites bedraagt 1711,86 ha. Als we dit vergelijken met de totale oppervlakte die bij alle (143 van de 145) sites samen hoort (3524,24 ha), valt op dat deze 28 sites niet minder dan 48,57% van de totale oppervlakte uitmaken! Met andere woorden: bij 19,58% van de sites (28 van 143) hoort niet minder dan 48,57% van de op-

pervlakte. Een gelijkaardig beeld krijgen we uit het aantal achterlenen: van deze 30 sites worden samen 1360 achterlenen gehouden, tegenover 2449 voor alle (145) sites. Deze dertig sites, 20,69% van het totale aantal sites (145) vertegenwoordigen 55,53% van de achterlenen die van die sites worden gehouden.

Hieruit blijkt o.i. duidelijk dat de adel dan misschien een kleine meerderheid van het totale aantal sites mag vertegenwoordigd hebben (49% tegenover 42%), ze niettemin vooral sterk vertegenwoordigd is bij de grootste sites, met het meeste aantal achterlenen, en die sites waar (heerlijke) rechten aan verbonden waren.

BESLUIT

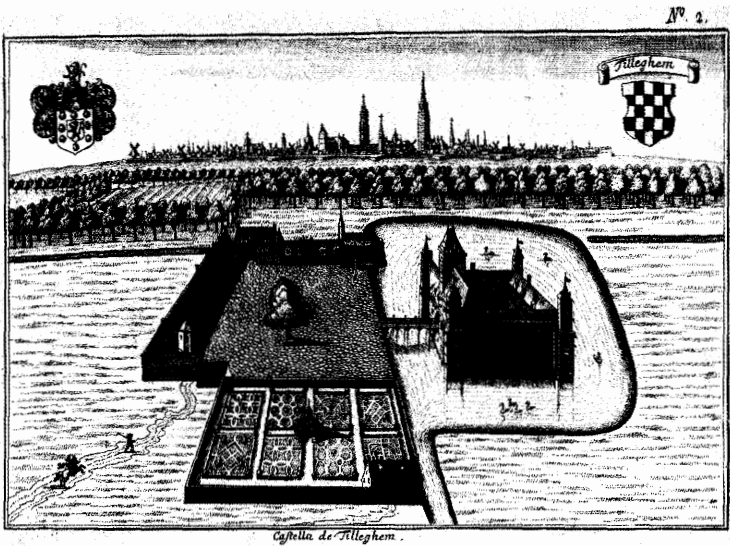
Tijdens de late middeleeuwen waren vele lenen in handen van niet-edelen, die door dit leenbezit geenszins tot de adel gingen behoren.¹²⁷ Deze bijdrage ondersteunt de hypothese dat de belangrijkste lenen hoofdzakelijk aan de adel bleven toebehoren¹²⁸, d.w.z. de lenen met justitiële rechtsmacht, met de grootste oppervlakte en met het grootste aantal achterlenen. Van de 145 door ons bestudeerde sites was net niet de helft (49%) in handen van de adel, tegenover 42% niet-edelen. Dit wijst erop dat de walsite, net als het kasteel, voor laatmiddeleeuwe edelen nog steeds belangrijk was, maar dat niet-edelen ook hier een belangrijke aanwezigheid hadden weten te verwerven. Wegens de fragmentarische staat van het onderzoek kunnen we helaas niet veel zeggen over de precieze verhouding tussen beiden voor wat betreft het kasteel enerzijds en de walsite anderzijds. Als we de sociale betekenis van deze sites beschouwen zijn de verhoudingen veel scherper afgetekend. Van de totale oppervlakte die bij 143 van de 145 sites hoorde, was 69% in handen van de adel, tegenover 22% van de niet-adel. Van de 145 sites waren er 80 die één of meerdere achterlenen hadden, waarvan 69% hoorde bij een site die door een adellijk figuur in leen werd gehouden, ten opzichte van 18% voor de niet-adel. Bij de 65 sites waar geen achterlenen aan verbonden waren bleken

127 E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, p. 80-95, 361-373 en R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed*, p. 125-128.

128 Zie ook voetnoot 35 van deze bijdrage.

de verhoudingen minder scherp: 51% edelen tegenover 43% niet-adel. De waarschijnlijkheid dat de site door een adellijk figuur in leen werd gehouden nam bovendien toe naarmate de oppervlakte van de site toenam, alsook het aantal achterlenen.

Deze cijfers bieden een algemeen sociaal overzichtskader voor het geheel aan sites dat we voor deze kwantitatieve studie hebben gebruikt. We hebben daarbij geenszins willen pleiten voor een mechanistische of kwantitatief-deterministische analyse waarbij een absolute classificatie werd nagestreefd. We houden daarentegen voor ogen dat elke site dan wel een aantal functies kon cumuleren die (in meerdere of mindere mate) gemeenschappelijk waren (residentieel, agrarisch, bestuurlijk, symbolisch), er niettemin ook verschillen waren en dat de verhouding tussen elk van deze functies voor elke (individuele) site verschilde. We hebben geen betekenisvol onderscheid kunnen maken tussen de verschillende types (kasteel of walsite), wat meteen het voornaamste zwakke punt van deze bijdrage vormt. Bij een verdere uitwerking van deze beide categorieën zullen ongetwijfeld nog interessante vondsten aan het licht komen. Ook al zijn onze resultaten eerder algemeen van aard en niet specifiek op één type toegespitst, menen we niettemin op deze manier een nuttige bijdrage te hebben geleverd tot de (verdere) appreciatie van deze fascinerende monumenten, en hopen we dat deze bijdrage mag leiden tot verder en diepgaander onderzoek.

Het kasteel van Tillegem. Gravure uit: A. Sanderus, Verheerlykt Vlaandre, deel I, Leiden 1735 (privé verzameling, Sint-Andries-Brugge).